

**“Form follows function,
but not always”** Marcel Breuer

Bouwen aan diplomatie

De Amerikaanse ambassade in Den Haag
Marcel Breuer, 1956-1959

Inhoudsopgave

7	Introductie
8	Op zoek naar een locatie
13	Wederopbouw Korte Voorhout
24	Architectuurbeleid State Department
32	Ontwerp Marcel Breuer
42	Uitgevoerd ontwerp
52	Interieur
61	Perceptie
66	Wijzigingen na 1960
71	Waardering
80	Conclusie en aanbevelingen
81	Verantwoording
83	Projectgegevens en bronnen
85	Colofon

*Gevel aan het Korte Voorhout
kort na de oplevering.*

Marcel Breuer bij de opening van de Amerikaanse ambassade in Den Haag, 4 juli 1959.

Introductie

Aanleiding voor deze cultuurhistorische verkenning is de toekomstige verhuizing van de Amerikaanse ambassade naar een nieuw gebouw in Wassenaar. Dat heeft tot gevolg dat het huidige gebouw, een ontwerp van de Amerikaanse architect Marcel Breuer, vrijkomt voor een nieuwe bestemming. Hoewel nog geen concrete plannen bestaan, komt het gebouw in elk geval na vertrek van de Amerikanen in eigendom van de gemeente Den Haag. Hiermee neemt de stad een sleutelpositie in als het gaat over de toekomst van het gebouw. De komende periode zal worden gebruikt om hierover na te denken. Om in dit proces de cultuurhistorische betekenis van het oorspronkelijke gebouw een rol te geven, heeft de gemeente Den Haag opdracht verstrekt tot het maken van deze cultuurhistorische verkenning.

De publieke opinie over de Amerikaanse ambassade is de afgelopen decennia steeds aan verandering onderhevig. Al bij presentatie van het eerste ontwerp in 1956 oogst Breuer veel kritiek met de moderne vormtaal in de overwegend historische context van het Lange Voorhout. Na de oplevering van het gebouw hebben deze geluiden langzaam weg, maar vanaf de jaren zeventig is het niet de architectuur van de ambassade waar burgers zich tegen verzetten, maar de wereldmacht die het vertegenwoordigt. Het gebouw vormt dan vaak het decor van protesten tegen de imperialistische politiek van de Verenigde Staten. Tenslotte heeft de toenemende terreurdreiging van de afgelopen jaren tot ingrijpende beveiligingsmaatregelen geleid die de aantrekkelijkheid en toegankelijkheid van het gebouw en zijn omgeving beperken, met alle nadelige gevolgen voor de acceptatie van het gebouw.

Met de verhuizing van de ambassade ontstaat er ruimte om, los van de maatschappelijke en politieke lading van het gebouw, te kijken naar dat wat achterblijft: de architectuur. Deze cultuurhistorische verkenning gaat hier op in. Het ontstaan van het gebouw, de achtergronden bij het ontwerp, de stedenbouwkundige context, het interieur en de betekenis voor de Haagse architectuurgeschiedenis zijn aspecten die hierin worden belicht. Daarnaast brengt dit onderzoek de internationale betekenis in beeld die onlosmakelijk met het gebouw verbonden is. Op de eerste plaats door Marcel Breuer als vertegenwoordiger van een generatie architecten die na de Tweede Wereldoorlog vorm geeft aan de modernisering van de Amerikaanse architectuur. Ten tweede door het architectuurbeleid van de opdrachtgever, het Amerikaanse Ministerie van Buitenlandse Zaken, dat er in de jaren vijftig van de vorige eeuw op is gericht de Verenigde Staten in het buitenland te representeren als een toonaangevende economische, democratische en culturele wereldmacht. Dit tot nu toe onderbelichte aspect komt in deze cultuurhistorische verkenning uitgebreid aan de orde.

Op zoek naar een locatie

Diplomatieke expansie

De oorsprong van de diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en de Verenigde Staten ligt in 1782. In dat jaar wordt John Adams, die later de tweede president van Amerika zou worden, de eerste gevolmachtigde vertegenwoordiger van de Verenigde Staten in het buitenland, en wel in Nederland. Den Haag is hiermee de oudste diplomatieke post van Amerika. In hetzelfde jaar wordt ook de formele erkenning van de Verenigde Staten als een zelfstandige en onafhankelijke natie door Nederland een feit. Kort daarop zendt Nederland een diplomatiek vertegenwoordiger naar Philadelphia, de toenmalige hoofdstad van de VS.

Sinds het begin van de diplomatieke betrekkingen is de Amerikaanse vertegenwoordiging, ook wel gezantschap genaamd, gehuisvest op verschillende adressen in Den Haag. John Adams woont op de Fluwelen Burgwal en zijn opvolgers betrekken panden op de Bezuidenhoutseweg, Kneuterdijk en de Prinsessegracht. In 1942 krijgt het gezantschap van de Verenigde Staten de formele status van ambassade. Na de Tweede Wereldoorlog wordt deze status onderstreept met de bouw van een nieuwe ambassade en een dienstwoning voor de ambassadeur. Voor beide gebouwen wordt vanaf 1946 gezocht naar een geschikte locatie.

De zoektocht in Den Haag maakt deel uit van een wereldwijd aankoopbeleid van grond en vastgoed dat de Verenigde Staten meteen na de Tweede Wereldoorlog in gang zetten voor de huisvesting van ambassades, overheidsinstellingen en woonhuizen voor diplomatiek personeel. Op dat moment is Amerika steevast van plan haar aanwezigheid in de wereld te versterken. President Truman start in 1947, zich bewust van de naoorlogse verschuivingen in het geopolitieke landschap, een campagne om de verspreiding van het Communisme tegen te gaan en wereldwijd steun voor democratie te genereren. De 17 miljard dollar aan financiële hulp die West-Europese landen voor economisch herstel ontvangen, de zogenaamde Marshallhulp, is daar een direct gevolg van. Met de oprichting van de NAVO krijgen de VS bovendien permanente militaire bases in Europa. De wereldwijde toename van Amerikaanse vertegenwoordigingen leidt ook tot een forse uitbreiding van de diplomatieke staf en een groeiende behoefte aan kantoorruimte.

Het verspreiden van de democratische boodschap wordt op cultureel gebied ondersteund door de United States Information Service (USIS) waar bezoekers terecht kunnen voor culturele, historische en maatschappelijke informatie over de VS. Amerika wil de wereld tonen dat een vreedzaam bestaan en expansie van economie, wetenschap en religie mogelijk is zonder repressie van persoonlijke vrijheid. "It was up to USIS personnel to reach out and touch the people in faraway places and introduce them to the United States, its government, and its culture".¹ Deze voorziening wordt geïncorporeerd in talloze nieuwe ambassades in de vorm van bibliotheken, tentoonstellingsruimten en auditoria.

De aankoop van buitenlandse bezittingen en de huisvesting van ambassades wordt geleid door de afdeling Foreign Buildings Operations (FBO) van het State Department,

het Amerikaanse Ministerie van Buitenlandse Zaken. Op dat moment wordt FBO geleid door Fritz Larkin, die dankzij goede contacten bij het Amerikaanse parlement, een vrijwel autonome positie verwerft. Hij slaagt erin in twee jaar tijd voor zeventig miljoen dollar aan grond en vastgoed aan te kopen. Deze aankopen worden mogelijk door buitenlandse kredieten - die tientallen landen aan Amerika schuldig zijn als gevolg van de Tweede Wereldoorlog - voor dit doel ter beschikking te stellen. Rond 1950 koopt FBO met gebruik van buitenlandse kredieten grond en vastgoed in Amsterdam, Rotterdam, Wassenaar en Den Haag.

In Den Haag en Wassenaar bestaan de aankopen vooral uit bestaande woonhuizen ten behoeve van residenties voor diplomatiek personeel. De locatie aan het Museumplein in Amsterdam wordt in 1949 verworven voor de huisvesting van het consulaat. In Rotterdam bestaan de aankopen uit bouwgrond, waaronder een perceel aan de Blaak.² Deze prominente locatie naast Plein 1940 is bestemd voor de bouw van een tweede consulaat, waarvoor de architecten E.H. en H.M. Kraaijvanger in 1947 een ontwerp maken.³ Het bouwplan is niet uitgevoerd en de grond is lange tijd onbebouwd gebleven.⁴

De zoektocht naar een geschikte locatie voor de ambassade in Den Haag wordt uitgevoerd door een van Larkins medewerkers, Ides Watersloot van der Gracht. Hij is Amerikaans staatsburger, maar ook oud-inwoner van Den Haag, en als bouwkundig hoofdbambtenaar van het State Department belast met de huisvesting en nieuwbouw van ambassades in Nederland en Scandinavië. Hij werkt vanuit het regionale kantoor van FBO in Den Haag.⁵

Strijd om Zorgvliet

Voor Den Haag had Watersloot van der Gracht zijn oog laten vallen op het landgoed Zorgvliet als de plek voor een nieuwe ambassadeurswoning. De gemeente Den Haag had echter andere plannen, waardoor de discussie die sinds het begin van de twintigste eeuw over de toekomstige bestemming van dit particuliere landgoed wordt gevoerd, opnieuw oplaait. In 1902 wordt voor het eerst gesproken over de aankoop van Zorgvliet door de gemeente Den Haag voor de bouw van het Vredespaleis. De gemeenteraad stemt, na meerdere pogingen van het college van B&W, keer op keer tegen de aankoop. Intussen zijn delen verkocht ten behoeve van een villapark, maar de kern van het landgoed blijft hermetisch afgesloten van de omliggende stad. Als de eigenaren, de familie Goekoop, het landgoed in 1918 willen ommuren, krijgen ze hiervoor toestemming op voorwaarde dat deze omheining negen meter binnen de kavelgrenzen wordt gebouwd en de resterende grond aan de gemeente wordt afgestaan. Om het landgoed te bereiken over deze publieke grond worden zes toegangswegen toegestaan.

In 1930 schenkt de familie Goekoop de grond aan de Nederlandse staat op voorwaarde dat het een nationale bestemming krijgt. Die moet binnen een termijn van tien jaar gerealiseerd zijn, anders zou de grond weer aan de eigenaren terugvallen. De schenkers denken aan een nieuw Koninklijk paleis, maar de Staat ziet liever een congresgebouw op deze plek. Het landgoed is inmiddels opengesteld voor publiek en gaandeweg rijzen er bezwaren tegen het congresgebouw. De plannen van de Staat blijken te duur en het ontwerp valt niet in de smaak. Ook de familie Goekoop is het niet eens met de congresfunctie en na onderhandelingen wordt de voorwaarde voor een nationale bestemming afgekocht voor 345.000 gulden. De Tweede Kamer stemt in met deze afspraak, maar voor

² 'List of U.S. Government-owned properties', september 1954, archief Maintenance, Amerikaanse ambassade, Den Haag.

³ W. Galema, A. Tjhuis, *Wederopbouw Rotterdam 1940/1965*, Rotterdam 1996 (cd-rom).

⁴ In 1958 is er opnieuw sprake van de bouw van een consulaat in Rotterdam naar ontwerp van de Amerikaanse architect Victor Christ-Janer, maar ook dit plan is niet uitgevoerd, zie: Loeffler, *The Architecture of Diplomacy*, p.166.

⁵ Om de grondaankopen van nieuwe ambassades lokaal aan te sturen opent FBO aan het eind van de jaren veertig regionale kantoren in Parijs, Londen, Bonn, Tokyo, Rio de Janeiro en Den Haag.

¹ Loeffler, *The Architecture of Diplomacy*, p.44.

de Eerste Kamer het kan bekrachtigen, breekt de oorlog uit. De termijn van tien jaar verstrijkt en het landgoed komt weer in handen van de familie Goekoop.

Na de oorlog wordt door architect W.M. Dudok, de ontwerper van de wederopbouw- en uitbreidingsplannen van Den Haag, een plan gemaakt voor het herstel van het gebied Sportlaan-Zorgvliet. De aanleg van de Atlantikwall heeft in de oorlog een spoor van woestingen achtergelaten in een langgerekte zone parallel aan de kust. Ook het landgoed ligt in die zone en heeft flinke schade opgelopen. Op 1 oktober 1946 komen de burgemeester, architect Dudok, de directeurs van de gemeentelijke diensten voor de Wederopbouw, van Gemeentewerken en van Gemeenteplantsoenen, de architect J. van Nieukerken en het echtpaar Goekoop samen om te bespreken hoe de oorlogsschade kan worden hersteld en wat de gevolgen van het plan Sportlaan-Zorgvliet voor het landgoed zijn. Na het zien van de maquette voor het gebied is de familie Goekoop teleurgesteld over het feit dat het plan zonder enig overleg met hen is opgesteld. Dudok is verrast door het geringe enthousiasme en maakt zich zorgen over de medewerking van de Goekoops aan dit plan.

Zijn angst wordt werkelijkheid, want terwijl hij en de gemeente verder gaan met de planvorming, krijgt de familie Goekoop ter ore dat de heer Watersloot van der Gracht in onderhandeling is over de aankoop van een groot stuk grond aan de Adriaan Goekooplaan, direct naast hun grondgebied. Hierin zien de Goekoops een kans om het landgoed in zijn geheel aan de Amerikaanse staat aan te bieden en het door de exterritoriale status te onttrekken aan het wederopbouwplan van Dudok. Op deze manier hoopt de familie de bijzondere positie van het op het landgoed gelegen Catshuis te waarborgen, waarvan zij met het plan-Dudok niet zeker is. Met de voorwaarde het Catshuis als historisch monument te herstellen, biedt de familie Goekoop het landgoed op 23 december 1946 te koop aan bij Watersloot van der Gracht. Hij kan zich echter niet aan deze voorwaarde binden en het duurt nog tot begin 1948 voor een overeenkomst omtrent de verkoop tot stand komt. Op 1 maart 1948 wordt uiteindelijk 22,5 hectare bos voor 1,25 miljoen gulden verkocht aan de Verenigde Staten, in eerste instantie alleen voor de bouw van de ambassadeurswoning. Het Catshuis zou in de familie blijven.⁶

Door de verkoop aan de Amerikanen ziet de gemeente haar plannen voor Zorgvliet spaak lopen. Dudok wil het gebied betrekken bij de geplande vergroting van het stadscentrum. Voor de versterking van de internationale positie van Den Haag acht hij het van belang dat naast de bestaande, dichtbebouwde binnenstad ook een meer ontspannen, ruim opgezet gebied bestaat. Hierin projecteert hij een gebouw van nationale betekenis

Het Catshuis op het landgoed Zorgvliet in 1948.

⁶ Archief Dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling 1945-1983 (0509-01), inventarisnummer 355, 28 oktober 1950.

en een groot cultureel centrum. Geïnspireerd door het Palais des Beaux Arts in Brussel tekent hij een concertgebouw, een congresgebouw en een schouwburg die in elkaars aanwezigheid aan belang kunnen winnen. Hij vult het plan bovendien aan met een volksuniversiteit, een conservatorium, een archiefgebouw en eventueel een postmuseum, "alles in harmonie met het karakter dezer stad met veel groen en bloemen".⁷ Voor dat laatste ziet Dudok een rol voor Zorgvliet weggelegd en hij stelt dan ook voor om het als recreatiegebied voor de stad te behouden.

Intussen wordt duidelijk dat de Verenigde Staten niet alleen een ambtswoning, maar ook de ambassade en een tweede dienstwoning op Zorgvliet willen realiseren. Hoewel de gemeente aanvankelijk meewerkt aan de plannen, wordt de Amerikanen toch voorgesteld de ambassade op een andere locatie te bouwen en wel in de groenstrook van de centrale as van het plangebied Sportlaan-Zorgvliet, op de plek waar Dudok een gebouw van nationale betekenis situeert. Hier kan met een hoogte van maximaal 15 meter een monumentale afsluiting worden gevormd van de zichtlijn in noordoostelijke richting van de groenstrook langs de Sportlaan. Kennelijk is er sprake van een bouwplan voor deze plek, want de gemeente stuurt aan op aanpassing van het ontwerp aan de welstandseisen en overleg tussen de gekozen architect en Dudok. Als de welstandsc commissie en Dudok niet akkoord gaan, dan zou de ambassade wellicht toch wel op het landgoed kunnen worden gesticht, maar dan op een beperkt kavel, aangezien de gemeente blijft vasthouden aan de realisatie van een park.⁸

Lange Voorhout

De nadrukkelijke voorkeur om ambassade, ambassadeurswoning en dienstwoning op één locatie onder te brengen, maakt dat er buiten Zorgvliet maar weinig plekken in Den Haag geschikt zijn voor een Amerikaanse enclave. Dat de Amerikanen meerdere ijzers in het vuur hebben, blijkt uit een brief van 11 juli 1947 van Mr William D. Fisher, derde secretaris van de ambassade. Hij schrijft aan de heer F. Bakker Schut, directeur van de Dienst voor de Wederopbouw, dat "pursuant to instructions received from the Department of State, the Embassy can now inform you that it is no longer interested in purchasing the property, which we have had under discussion for some time, on the Lange Voorhout between the Queen Emma Palace and the site of Hotel Paulez".

Korte Voorhout 2, Hotel Paulez, 1936.

⁷ Archief Gemeentebestuur 1937-1951 bnr. 610, 669.

⁸ Archief Dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling 1945-1983 (0509-01), inventarisnummer 355, brief 178866 afd. S. en B., B&W aan Ministerie van Binnenlandse Zaken, 29 januari 1947.

Hoewel de Amerikanen volgens deze brief afzien van de aankoop van grond aan het Lange Voorhout, blijkt hieruit wel dat de locatie als serieuze optie is overwogen. De Amerikanen blijven hierna over verschillende locaties in gesprek met de gemeente. Op 3 september 1947 volgt een onderhoud tussen Watersloot van der Gracht en de heer W.G.H.E. Suyver, directeur van de Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, waarin verschillende opties de revue passeren als locatie voor de ambassade, de residentie en een villa voor een medewerker. De eis dat dit allemaal op één plek gerealiseerd moet worden, laten de Amerikanen dan vallen.

In het gesprek worden acht locaties besproken. Een deel van de terreinen ligt te ver of excentrisch ten opzichte van het centrum, zoals Backerhagen aan de Leidsche Straatweg in Wassenaar, de voormalige golfclub in het verlengde van de Ruychrocklaan en het Hubertuspark. De locatie Oostduin vinden de Amerikanen zeer geschikt, maar Suyver betwijfelt of de eigenaar, de Nederlandsche Hervormde Gemeente, het wil verkopen. Naar de percelen aan het Lange Voorhout 1 en 3 wordt meer informatie ingewonnen, aangezien de Amerikanen die zeer geschikt achten voor de ambassade. Ook Zorgvliet blijft als locatie op het lijstje van Watersloot van der Gracht staan, zowel het zuidelijk deel van de buitenplaats als het gedeelte waar zwaar beschadigde villa's staan. Tenslotte komt ook een terrein aan het Korte Voorhout, waar de Franse Ambassade was gevestigd, in aanmerking, maar dan vergroot met de aangrenzende percelen of de gebouwen tussen het paleis van Koningin Moeder aan het Lange Voorhout en het verwoeste Hotel Paulez.⁹ Het Lange Voorhout komt hiermee opnieuw in beeld, maar als onderdeel van een groter geheel van percelen aan de noordkant van het Korte Voorhout.

Om de Verenigde Staten tevreden te stellen en Zorgvliet in bezit te krijgen, stelt de gemeente een deal met gesloten beurzen voor, waarin Zorgvliet voor de locatie aan het Korte Voorhout (voor de ambassade) en het landgoed Oosterbeek (voor de ambtswoning) wordt geruild. Dit is het begin van een compleet soapdrama waarbij gemeente, het Rijk en de Koninklijke familie alle mogelijke tactieken en strategieën bedenken om landgoed Zorgvliet in handen te krijgen. De gemeente wil nog steeds een park op Zorgvliet, ook omdat door de verwoeste Scheveningse Bosjes meer behoefte is aan groen.¹⁰ Het Rijk en de Koninklijke familie overwegen een nieuw paleis op Zorgvliet te bouwen, de oorspronkelijke wens van de Goekoops.

Watersloot van der Gracht is in eerste instantie best bereid om na te denken over de aankoop van Oosterbeek, maar is niet geïnteresseerd in het ruilen van gronden. De gemeente komt vervolgens met het idee om na de aankoop van Oosterbeek een bouwverbod op Zorgvliet op te leggen om bebouwing van het landgoed te voorkomen, maar deze tactiek wordt door de thesauriër van de Koningin, Mr. G. Baron van Hardenbroek, als zeer onvriendelijk naar de Amerikanen beschouwd. Dat zegt hij niet alleen om de gemeente in diskrediet te brengen, maar ook omdat een bouwverbod de plannen voor een nieuw paleis blokkeren. Aan het kat-en-muisspel komt in september 1950 een eind als State Department akkoord gaat met de prijs voor het stuk grond op de hoek van het Korte en Lange Voorhout. Twee maanden later meldt de Amerikaanse ambassadeur Selden Chapin dat wordt afgezien van de koop van Oosterbeek. Over de verkoop van Zorgvliet houden de Amerikanen bij alle partijen de boot af. Uit een vertrouwelijk gesprek tussen mr. J. Visser, Chef protocol van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, en ambassadeur Chapin blijkt dat de heisa rond Zorgvliet wordt veroorzaakt omdat Fritz Larkin “geen vriend van Nederland is en wij dus, zolang hij nog in functie is, met name wat betreft een financiële aanbieding, weinig goeds van hem te verwachten hebben”.¹¹

Wederopbouwplan Korte Voorhout

Vooroorlogse situatie

Door de aankoop van de grond op de hoek van het Korte en Lange Voorhout is bepaald dat de Amerikaanse ambassade op een van de meest prominente locaties in het historische centrum van Den Haag komt te liggen. Op het perceel van de ambassade bevindt zich tot het bombardement van 3 maart 1945, het chique Hotel Paulez. Hoewel het bombardement van de geallieerden de V1-installaties in het Haagse Bos als doel heeft, verwoest het per ongeluk een groot deel van het Bezuidenhout en ook grote stukken van het Korte Voorhout. De Koninklijke Schouwborg overleeft met de aangrenzende bebouwing op de hoek van de Lange Houtstraat als enige dit oorlogsgeweld. Met de verwoesting van het Korte Voorhout, dat met het boomrijke Toernooiveld, de Lange Vijverberg en de Hofvijver tot een van de mooiste stedenbouwkundige ensembles van Nederland behoort, wordt de historische continuïteit van het gebied abrupt verstoord.

Het Tournooiveld aan de westkant van het Korte Voorhout is tegenwoordig een bomenplein dat het Korte Voorhout, het Lange Voorhout, de Lange Houtstraat en de Lange Vijverberg met elkaar verbindt. Voor 1600 staat ten oosten van het Tournooiveld een kasteel van een adellijke familie, dat op dat moment nog in het Haagse Bos ligt. Van dit grote ‘oerwoud’, dat zich van Hoek van Holland tot voorbij Haarlem uitstrekt, zijn alleen het Haagse Bos en de Haarlemmerhout overgebleven. Een groot deel van het bos wordt omstreeks 1570 gekapt door de inwoners van Den Haag ten behoeve van de bouw van (eenvoudige) verdedigingswerken. Het kaalgeslagen gebied dat overblijft, vormt het huidige Malieveld. In 1603 komt het kasteel in handen van nieuwe eigenaren en maakt het plaats voor woonhuizen. Het pad door het bos wordt verbreed en Nieuwe Voorhout genoemd.

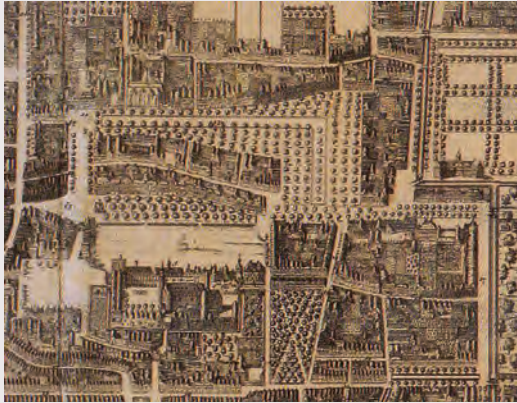
Het Nieuwe Voorhout, het latere Korte Voorhout, vormt vanaf dat moment de toegang naar het Haagse Bos en behoort tot de chique, op het zandgelegen straten van Den Haag. Het Korte Voorhout ontsluit de stad met een brug over de Prinsessegracht. De gracht, waarvan het eerste deel omstreeks 1595 wordt gegraven, maakt deel uit van de verdedigingssingel die met een haakse bocht via het Smidswater en de Hooigracht naar de Noord-singelgracht loopt. Het rond 1600 gegraven Smidswater heet dan ‘Sandsloot’. Omstreeks 1709 wordt de Prinsessegracht verlengd. Reden voor deze omlegging is de bouw van de Kanongietery die van de Kloosterkerk naar de gronden net buiten het Smidswater, ten noorden van het Korte Voorhout, wordt verplaatst. Het eiland dat door de omlegging van de singelgracht ontstaat, wordt Nieuwe Uitleg genoemd. Het Smidswater en de Hooigracht verliezen hun verdedigingsfunctie. Door een lage brug aan te leggen tussen het Smidsplein en de Nieuwe Uitleg, de Maliebrug, wordt het voor hoge schepen ook niet langer mogelijk de Hooigracht als doorgaande route te gebruiken.

Het Korte Voorhout wordt vanaf het begin van de zeventiende eeuw langzamerhand bebouwd. In 1761 wordt aan de zuidzijde een paleis gebouwd voor prinses Carolina en haar man Karel van Nassau-Weilburg, zus en zwager van stadhouder Willem V. Het ont-

⁹ Archief Dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling 1945-1983 (0509-01), inventarisnummer 355, brief van de Dienst Stadsontwikkeling aan B&W (7776).

¹⁰ Idem, Brief van de gemeente aan de ambassade 21 januari 1950.

¹¹ F. Bakker Schut in een brief aan de burgemeester nr. S1170K, 13 september 1951.

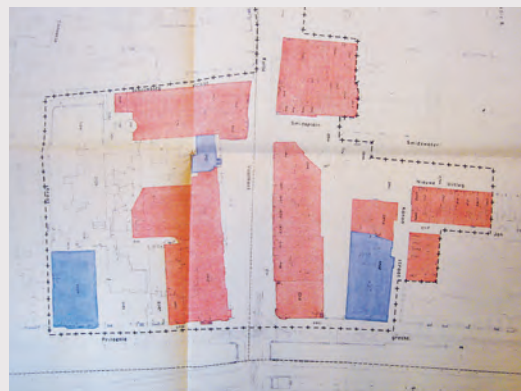
Lange Voorhout op de stadsplattegrond van Iven Besoet, 1747.

Korte Voorhout met Hotel Paulez (links) en het Lange Voorhout (rechts), omstreeks 1890.

Korte Voorhout met links een restant van het verwoeste hotel Paulez, mei 1945.

Overzicht verwoestingen bombardement: in roze de verwoeste gebieden en in blauw de zwaar beschadigde.

werp heeft een vorstelijke allure, maar kan wegens de Franse bezetting en geldgebrek niet geheel volgens plan worden uitgevoerd. In 1802 wordt het door vooraanstaande burgers van de stad in gebruik genomen als schouwburg, en dat is het nu nog steeds. Ten oosten van de Koninklijke Schouwburg bevinden zich tot aan het bombardement in 1945 vier andere belangrijke gebouwen: het kantoor van verzekeringsmaatschappij De Eerste Nederlandse (het oorspronkelijke huis Buysero), de rechtbank (het voormalig paleis van Prins Frederik), de provinciale Griffie (het oude huis Boerenzweet) en de ambtswoning van de Commissaris der Koningin.

De noordzijde van het Korte Voorhout blijft tot het eind van de zeventiende eeuw onbebouwd. Tot die tijd kijkt men uit op de achterzijde en de binnenplaatsen van de kanongietery, dat door de Gietkom van het Korte Voorhout wordt gescheiden. Op de beide hoeken van de tussenliggende gronden verschijnt aan het eind in de zeventiende eeuw het Tapijthuis, de latere Franse Legatie, en het huis van Raedtsheer Van der Goes. Dit huis wordt omstreeks 1916 vervangen wordt door de Prinsessenschouwburg. In de achttiende eeuw is tussen deze beide huizen een wand gebouwd met zeer ondiepe woningen, vermoedelijk omdat de woningnood hoog is en men het uitzicht op de achterzijde van de gietery te rommelig vindt.¹² Ten westen van dit rijtje bevindt zich het bekende hotel Paulez, waar de chique bevolking van Den Haag dansles krijgt.

Herstel ruimtelijke structuur

Het bombardement van 3 maart 1945 heeft het Korte Voorhout dusdanig verwoest dat voor de meeste gebouwen herstel niet meer mogelijk is. In de aanloop naar de planvorming voor de wederopbouw wordt het Korte Voorhout als volgt omschreven: "Het gehele complex van Korte en Lange Voorhout, Vijverberg, Plein, Binnen- en Buitenhof bestaat uit een aaneenschakeling van ruimten, die onderling verbonden zijn door korte en betrekkelijk nauwe passages. In deze reeks van zalen vormt het Korte Voorhout als het ware het voorportaal, dat via een corridor bij de Koninklijke Schouwburg toegang gaf tot de ruimten daarachter. In de als geheel genomen zeer gave wand langs de Prinsessegracht – de burgerij op de eerste rang! – was de opening van het Korte Voorhout weinig gemarkeerd. Gezien vanaf het Haagse Bos over de vlakte van de Maliebaan en Koekamp vertoont deze wand een zeer gaaf rythme, waarin een duidelijke markering van de 'voor deur' zeer storend zou hebben gewerkt".¹³

Directeur van de Gemeentelijke Dienst voor Wederopbouw en Stadsontwikkeling, ir F. van der Sluijs, stuurt op 27 februari 1951 materiaal en een toelichting aan het *Polytechnisch Tijdschrift*.¹⁴ In de toelichting beschrijft hij dat W.M. Dudok al tegen het einde van de oorlog is gevraagd een structuurplan, als basis voor uitbreidingsplannen en als richtlijn voor verbeteringen van de bebouwde kom, en verschillende wederopbouwplannen te ontwerpen. "In deze lawine van projecten vormde het ontwerp voor het wederopbouwplan voor het Korte Voorhout en omgeving eigenlijk een buitenbeentje. Het grote palaver over bebouwingsdichtheid, terreinindex, hoogbouw, verzorgend oppervlak en wat dies meer zij liet het Korte Voorhout onberoerd. Hier was 'slechts' één vraag aan de orde, nl. hoe deze toegang tot het historisch meest waardevolle gedeelte van de binnenstad van die Haghe opnieuw gemodelleerd moest worden. Het spel dus met een allee en een

¹² Archief Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (0487-01) 624.

¹³ Archief Dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling (0509-01), Wederopbouw Plan Korte Voorhout 1951 (1372).

¹⁴ Ibid.

gracht, wat bouwblokken en wat bomen men zou kunnen spreken van een ‘orthodox’ probleem! Geen wonder, dat het plan Korte Voorhout voor al diegenen, die zich er mee bezig hielden een soort troetelkind werd, in de bestudering waarvan periodiek werd ‘gedoken’, als de zaak elders weer eens vast zat!”¹⁵ Hiermee doelt Van der Sluijs op de verschillende wijzigingen die op het eerste wederopbouwplan zijn doorgevoerd vanwege de verschillende belangen die op dit kleine oppervlak in overeenstemming met elkaar zijn gebracht.

Het belangrijkste uitgangspunt van Dudok is het Korte Voorhout als de toegang tot het complex van ruimten, dat volgens hem gevormd wordt door het historisch en esthetisch meest waardevolle gedeelte van Den Haag, zoals hierboven beschreven. Het ontwerp is er geheel op gericht om deze ruimtelijke karakteristiek in ere te houden. Vandaar geen eigenlijke wijziging van het oorspronkelijke stedelijke weefsel, maar een aanpassing en stroomlijning van het bestaande.

Direct na de oorlog geeft een aantal eigenaren in het door het bombardement getroffen gebied aan te willen terugkeren. De N.V. Maatschappij tot Exploitatie van hotels en café-restaurants wil Hotel Paulez op dezelfde plek herbouwen. Ook wil het bedrijf graag belendende percelen aankopen voor een eventuele uitbreiding.¹⁶ Ook de N.V. Flatgebouw Carnegieplein, eigenaar van de Prinsessenschouwburg, geeft aan deze te willen herbouwen. Vanwege de bijzondere zorg die voor de wederopbouw van dit gebied verlangd wordt, wil de gemeente het heft in eigen hand hebben en de gronden opkopen. De noordwand van het Korte Voorhout moet voor bijzondere en openbare gebouwen behouden worden.¹⁷ Het idee is dat de Franse Ambassade, die Korte Voorhout 8 en Nieuwe Uitleg 7 in bezit heeft, met de aankoop van Korte Voorhout 10 waarschijnlijk een groter gebouw gaat realiseren, passend in het wederopbouwplan.¹⁸ De prinsessenschouwburg wordt minder passend geacht en de NV Flatgebouw Carnegieplein wordt in februari 1947, vier maanden na hun brief, een plaats aan de Kalvermarkt aangeboden.¹⁹

Tegenstrijdige belangen

Hoewel het een zeer klein gebied is, staat het Wederopbouwplan Korte Voorhout vanwege het belang als entree van de stad behoorlijk in de publieke en professionele belangstelling.²⁰ In 1947 worden op de tentoonstelling ‘Den Haag bouwt op’ in het Haagse Gemeentemuseum zes plannen voor het wederopbouwgebied Korte Voorhout getoond van de hand van verschillende Haagse architecten. Deze plannen zijn gemaakt op initiatief van de architectuurafdeling van de Haagse Kunstkring. Uit onderzoek van de kring zijn verschillende inzichten naar voren gekomen die om verdere uitwerking in ontwerpstudies vragen, zoals het Korte Voorhout als vestibule van de stad, de onevenwichtigheid in bebouwing tussen de noord- en zuidwand, de betekenis van de Koninklijke Schouwburg en de verkeersproblematiek. Aan de studie doen veertig architecten mee, maar dat leidt niet tot één plan, zoals oorspronkelijk het idee is, maar tot zes geëxposeerde plannen.

Vier plannen hebben het behoud van harmonie met het niet verwoeste gedeelte van de stad als uitgangspunt, omdat in de ogen van de ontwerpers, het gebied te klein is om een totaal andere architectuur te rechtvaardigen. De twee andere plannen stellen de verbetering van de verkeerssituatie centraal, waarvan het plan van de architecten Buys,

¹⁵ Archief Dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling (0509-01), Wederopbouw Plan Korte Voorhout 1951 (1372).

¹⁶ Archief Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (0487-01) 624, brief 17 augustus 1946.

¹⁷ Archief Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (0487-01) 624.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Idem, brief 17 oktober 1946.

²⁰ ‘Herbouw van het Haagse Korte Voorhout, zes architectonische projecten’, *Bouw*, 22 februari 1947, p.63-67.

Lürsen, Fels en Van der Stad als enig van de zes studies een moderne vormtotaal voorstelt met een hoogbouwaccent aan de noordzijde van het voorportaal, tussen Gietkom en Korte Voorhout.

Een andere bemoeienis is die van architect M.A. van Nieuwkerken uit Gorssel die voorstelt het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan het Korte Voorhout te situeren. Van Nieuwkerken is door Dr. Kalf, oud-directeur van Monumentenzorg, gevraagd zijn zienswijze aan de minister kenbaar te maken.²¹ In de brief aan de minister betreurt hij het verlies van de kanongierterij, een ontwerp van de beroemde architect Pieter Post, en bedenkt verschillende scenario’s om toch tot een monumentaal stadsdeel te komen.²² Van Nieuwkerken komt met het idee om de noordelijke rooilijn een stuk terug te leggen en de geplande nieuwbouw van het ministerie op te rekken tot aan het Korte Voorhout.²³

In reactie op dit voorstel schrijft Dudok aan de directeur van de Gemeentelijke Dienst voor de Wederopbouw dat hij het in de eerste plaats bezwarend vindt om op elk architectonisch plan commentaar te moeten leveren. Ten tweede ziet hij het Korte Voorhout als een van de toegangen tot de stadskern zonder grote verkeerskundige betekenis. De straat leidt naar de Korte Vijverberg en andere fraaie delen van de stad die een grote verkeersdruk niet kunnen dragen. “Het historisch waardevolle stadsdeel van de binnenstad bestaat uit een aaneenschakeling van ruimten en insnoeringen. Zo was het Korte Voorhout een voorportaal, dat via de vernauwing bij de Koninklijke Schouwburg verbonden was met het Lange Voorhout. Dit laatste is van de Vijverberg gescheiden door de vernauwing bij het Tournooiveld. De overgang van de Vijverberg naar het Plein wordt weer gevormd door de smalle doorgang naast het Mauritshuis enz. Deze aaneenschakeling, die telkens nieuwe, verrassende stadsgezichten opent en weer afsluit, acht ik van grote waarde. Ik heb er dan ook in het plan Korte Voorhout naar gestreefd om, ondanks verkeers-technische verbeteringen, nochtans deze ruimteontwikkeling te behouden”.

Het voorstel van Van Nieuwkerken vindt Dudok in zichzelf volkomen tegenstrijdig. Hij is bang dat het verbreden van het Korte Voorhout het portaalkarakter beschadigd, waardoor de ruimte van Korte en Lange Voorhout spanningsloos in elkaar overgaan.²⁴

Naast de plannen van ‘Den Haag bouwt op’ en Van Nieuwkerken speelt ook Rijksbouwmeester Gijsbert Friehoff een rol in de wederopbouwplannen. Friedhoff is, naast architect van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen op het terrein van de voormalige kanongierterij, ook verantwoordelijk voor een nieuw te bouwen Paleis van Justitie aan de zuidzijde van het Korte Voorhout. Hij stelt in juli 1948 een verbreding van het Korte Voorhout voor om het Paleis van Justitie een meer voorname positie te geven.²⁵

Op dat moment is net duidelijk geworden dat de Amerikanen de ambassade aan het Korte Voorhout willen vestigen. In een brief aan B&W overleggen zij een tekening van eigenaren die grond aan de VS willen verkopen. Ook blijkt dat de Amerikanen de medewerking van de gemeente hebben ingeroepen om deze gronden te bemachtigen.²⁶ Gezien de voorgeschiedenis met Zorgvliet wil de gemeente er alles aan doen om de Amerikanen te helpen.

Dudok probeert uiteindelijk het plan van de rijksbouwmeester te integreren in zijn eigen plan inclusief behoud van de ruimtewerking van het Korte Voorhout en een verkeersverbetering. Voor het gebouw voor justitie heeft hij contact met Friedhoff om te kijken wat de speelruimte is wat betreft benodigde en beschikbare vierkante meters. Dudok vraagt zich af of de Amerikanen en de Fransen akkoord zullen gaan met het opschuiven van de rooilijn en het beperken van hun bouwgrond.²⁷

²¹ Archief Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (0487-01) 624 (Gorssel, 4 juli 1946).

²² Archief Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (0487-01) 624.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

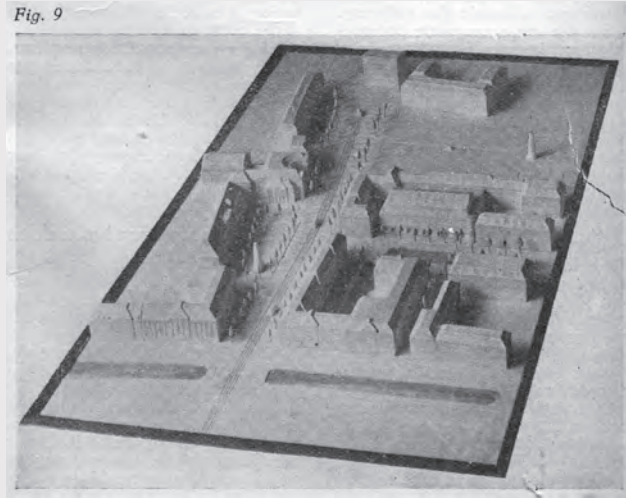
²⁵ Archief Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (0487-01) 624, brief 8 juli 1948.

²⁶ Idem, brief 21 juni 1948 in een brief aan B&W.

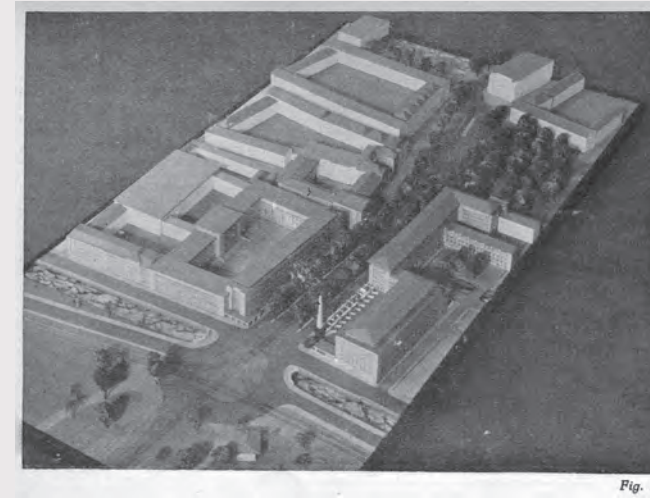
²⁷ Idem, brief van Dudok aan B&W, 30 juli 1948.

Zes plannen voor het Korte Voorhout uit 'Den Haag Bouwt op'.

H.J. de Haas.

Van Eck, Doncker, Kruisinga, Brouwer-Koolhaas.

Fig. 2

Fig. 7

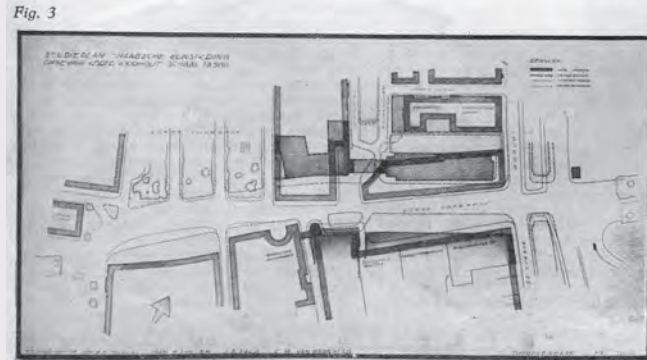

Fig. 3

Buys, Lürsen en Fels.

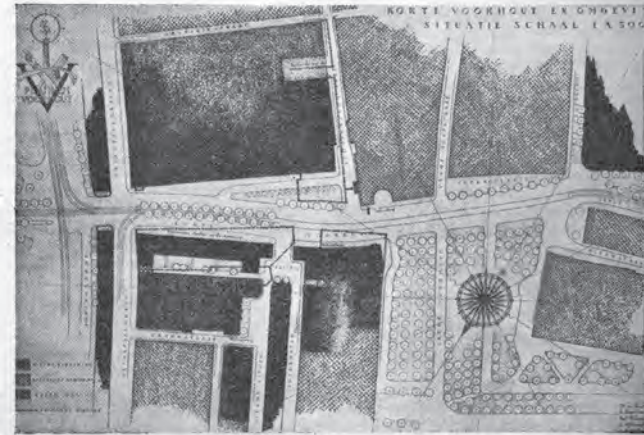

Fig. 8

Van Dorsser, Lansdorp, van Kranendonk, Schutte en Thunnissen.

Fig. 5

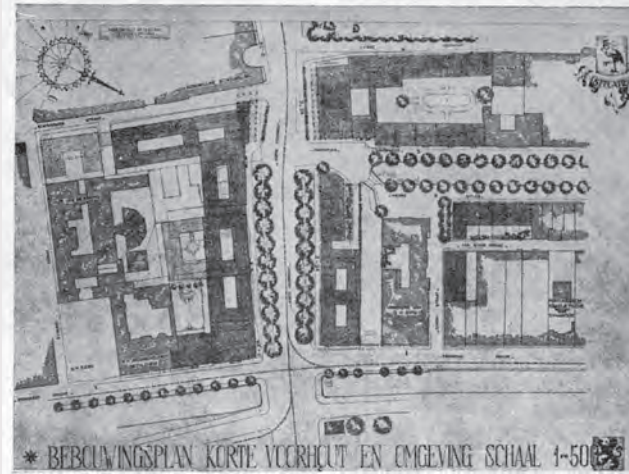

Fig. 6

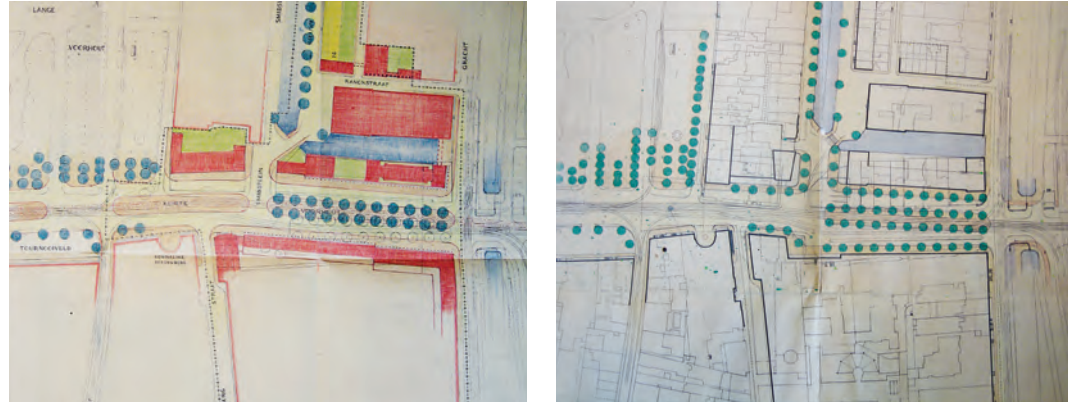
F.H. Warnars.

Fig. 4

C.M. van der Stad.

Schets (links) en plan (rechts) van rijksbouwmeester Friedhoff.

De Dienst Stadsontwikkeling & Volkshuisvesting, bij monde van directeur Van der Sluijs, heeft geen bezwaren tegen het wijzigen van het plan voor het Korte Voorhout, hoewel hij dit minder karakteristiek vindt dan het oorspronkelijke. Ook hij vindt de verkleining van het terrein voor de Amerikaanse ambassade een onaanvaardbare consequentie. De VS hebben via Watersloot van der Gracht laten weten dat het terrein te klein wordt.²⁸ De oplossing ligt in een grondruil die Stadsontwikkeling & Volkshuisvesting voorstelt. Een gedeelte van de grond voor de Amerikaanse ambassade aan de zijde van het Korte Voorhout wordt overgedragen aan de gemeente in ruil voor extra vierkante meters aan de kant van het Smidsplein. Hierdoor wordt het mogelijk het Korte Voorhout ter hoogte van de ambassade te verbreden. Voor uitvoering zal medewerking nodig zijn van de Franse ambassadeur want hun terrein op de hoek van het Smidsplein wordt veel kleiner door deze nieuwe opzet.²⁹

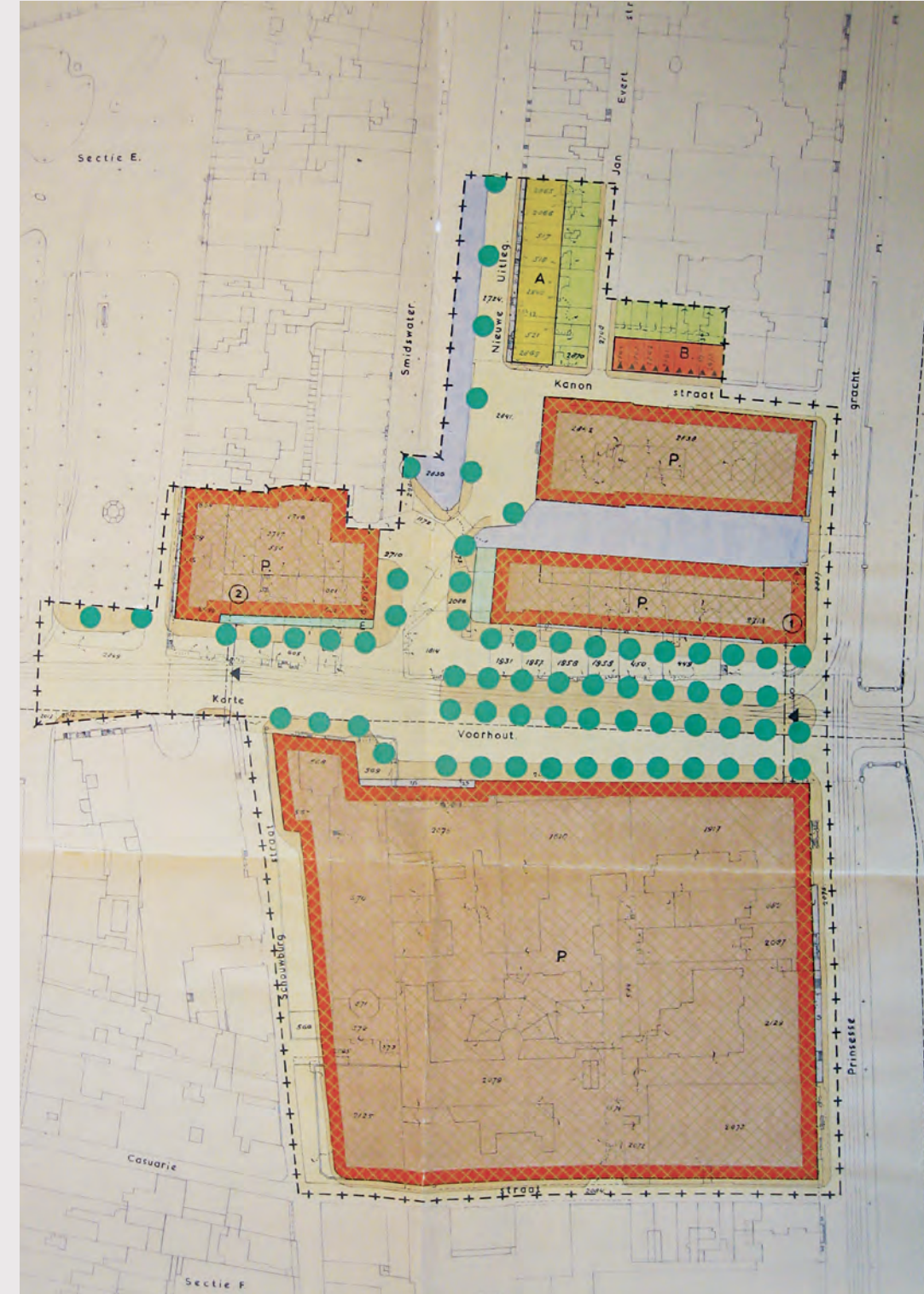
28
Archief Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (0487-01) 624, 13 augustus 1948 brief directeur Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting aan Ides Watersloot van der Gracht.

29
Idem, 4 december 1948.

Herzien wederopbouwplan Korte Voorhout

Op 2 november 1950 wordt het Wederopbouwplan Korte Voorhout aan B&W aangeboden. De aanpassing van het profiel is toch doorgevoerd, aangezien de Amerikanen akkoord zijn gegaan met de grondruil. De verbreding van het profiel is aangegrepen om in plaats van twee, vier rijen bomen te plaatsen als bijdrage aan het herstel van de 'voorhout', dat synoniem staat aan het vormen van een groen voorportaal naar de andere kamers van de binnenstad. Door verschuiving van de rooilijnen is ook het Smidswater in de as van de toegang tot de Nieuwe Uitleg c.a. gebracht, waardoor deze gracht directer bij het stadsbeeld is betrokken. De rooilijn aan de zuidzijde van het Korte Voorhout wordt bepaald door het nieuwe gerechtsgebouw, dat vlak voor de hoek met de Schouwburgstraat naar voren springt om de Ielijke zijgevel van de Koninklijke Schouwburg te verbloemen. Dudok handhaaft hiermee de opeenvolging van pleinen door contrast te creëren tussen de twee delen van het plein: het voorplein en de passage.

Om de lange zuidwand te compenseren is aan de noordzijde een meer in afzonderlijke eenheden gelede bouwstrook geprojecteerd. "Van de bebouwing tegenover de Koninklijke Schouwburg zij nog vermeld, dat hiervoor een verschillende bouwhoogte aan Lange en Korte Voorhout wordt nagestreefd, waardoor het (hogere) blok aan het Lange Voorhout

Herzien Wederopbouwplan Korte Voorhout.

Kaart met voorgestelde grondruil.

met de Koninklijke Schouwburg als een poort naar Tournooiveld en Lange Voorhout gaat werken”.³⁰ Afgezien van deze bepaling worden binnen het aangepaste Wederopbouwplan Korte Voorhout geen speciale voorwaarden voor de Amerikaanse ambassade opgenomen. Directeur van het Gemeentelijk Grondbedrijf J.P. van der Ploeg schrijft aan het college dat: “Gelet op het bijzondere karakter van deze verkoop en op verzoek van de Regional Supervisor F.B.O., de heer Ides van der Gracht, heb ik mij gemachtigd gerekend om, in afwijking van de normale gedragslijn, in dit geval geen verklaring, bebouwingsvoorwaarden enz. te laten tekenen”.³¹

Verkoop van de grond

In september 1950 gaan de Amerikanen akkoord met de prijs voor de grond aan het Korte Voorhout: 480.000 gulden, ongeveer 125.000 Amerikaanse dollars. Een paar maanden later in mei 1951, schrijft ambassadeur Selden Chapin een enigszins geïrriteerd briefje aan B&W wanneer de formele aankoop van Korte Voorhout nu eens kan plaatsvinden, aangezien het gewijzigde Wederopbouwplan Korte Voorhout al een tijdje is goedgekeurd.

Als de verkoop in juni 1951 aan de orde komt in de gemeenteraad, plaatst een aantal raadsleden vraagtekens bij de verkoop. Op de eerste plaats hebben die betrekking op het kleine stuk grond van 150 vierkante meter dat de heer Bakker, eigenaar van de woningen aan het Smidswater direct achter het Korte Voorhout, graag wil aankopen om zijn uitzicht te behouden. Het betreft precies de extra vierkante meters die de Amerikanen nodig hebben om de ambassade te kunnen huisvesten. Op de tweede plaats is er discussie over de ambassade ‘an sich’.

Raadslid Veldhoen merkt hierover op: “Tevens meen ik, dat op deze plaats, recht tegenover de schouwburg, een groot hotel, vanuit ons standpunt gezien, financieel meer vruchtbaar was geweest. Een groot hotel, dat vrijwel dag en nacht in exploitatie is, geeft aan een bepaalde wijk nu eenmaal meer vertier dan een ambassadegebouw, dat zijn deuren om 6 uur sluit, maar ter wille van onze relatie met genoemd land wil ik ook daaromtrent geen verdere bezwaren maken”.³² Raadslid Lem had die 150 vierkante meter

liever eerder opgelost willen zien, omdat ze nu “ten aanzien van een bevriende natie niet een ‘royaal en flink gebaar’ kunnen maken, maar moeten zeggen (...) dat er ‘een kantje’ aan is omdat ze de belangen van een burger moeten meewegen”.³³ Daarom wil hij dit punt ook nog even aanhouden om te kijken hoe dat opgelost kan worden.

Formeel gezien komt de heer Bakker te laat mijn zijn kritiek, aangezien hij tijdens de procedure van het herziene Wederopbouwplan geen bezwaar heeft ingediend. Sommige leden vinden het fout dat deze kwestie ten tijde van de behandeling van het Wederopbouwplan niet aan de orde is geweest, omdat is gebleken dat de heer Bakker toen al interesse had in het stuk grond. Anderen vinden dat Bakker zijn kans heeft verkeken. De heer Van Luttermant, wethouder van Openbare Werken stelt: “Het plan voorziet in een openbaar gebouw. Dan zou eerst ten koste van een zeer langdurige procedure een herziening van het wederopbouwplan moeten worden uitgelokt. Voor de vaststelling van het plan kon het niet, omdat de Amerikanen zeiden: wij hebben het allemaal nodig. Het is een zeer langdurig proces van loven en bieden geweest om op een daarvoor in aanmerking komende plaats in de stad een daarvoor geschikt stuk grond te vinden, dat in alle opzichten voldeed. De Amerikanen hebben gezegd: wij moeten het hebben, het is hoogst noodzakelijk, dat wij het krijgen”.³⁴ Ondanks de verdeeldheid in de raad wordt beslist dat de verkoop door kan gaan. Op 31 augustus 1951 vindt de overdracht plaats.

³⁰ Archief Dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling (0509-01). Wederopbouw Plan Korte Voorhout 1951 (1372).

³¹ Ibid.

³² Ibid.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

Bouwprogramma State Department

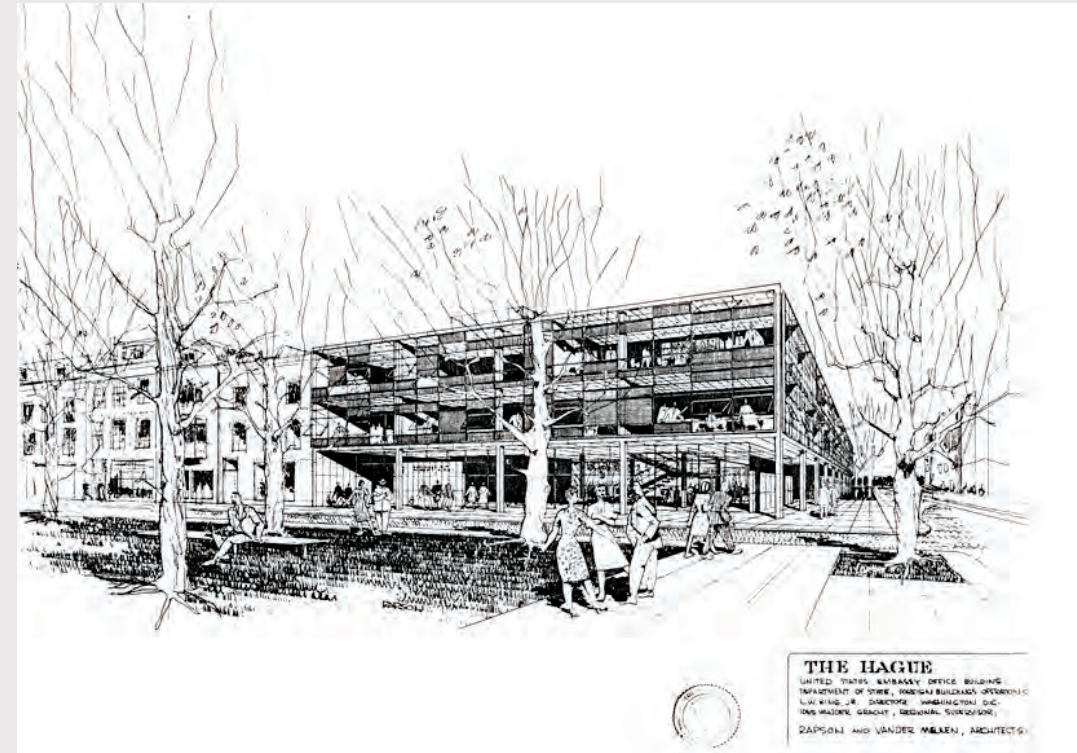
Rapson en Van der Meulen

Op het moment dat de locatie van de nieuwe Amerikaanse ambassade is bepaald en onder leiding van Larkin ook in andere landen op grote schaal grond en vastgoed wordt gekocht, wordt bij FBO in Washington gewerkt aan plannen om het gigantische bouwprogramma van de grond te krijgen. Verantwoordelijk voor het bouwprogramma van State Department is de architect Leland King. Over de vroeg-naoorlogse ambassades die door de VS worden gebouwd, is hij niet erg enthousiast. De ambassade in Teheran, in 1948 gebouwd naar ontwerp van Watersloot van der Gracht, is ouderwets en mist in zijn ogen waardigheid. Hij gaat op zoek naar een nieuw type gebouw dat beter aansluit op de naoorlogse opgave. Zijn enthousiasme voor modernistische architectuur, die op dat moment in opkomst is in Amerika, en zijn vriendschappen met prominente Amerikaanse architecten besluiten hem meer ontwerpers van buiten State Department in te huren. Niet alleen vanwege hun betere ontwerpvaardigheden, maar ook omdat ze met hun architectuur positieve publiciteit kunnen genereren. Op dat moment vindt geen enkele architect het een uitdaging om voor FBO te werken, hetgeen vooral te danken is aan de reputatie van Larkin. "Dat was een doodgewone bureaucraat in Washington die van traditionele architectuur hield".³⁵

De eerste gebouwen die als gevolg van het nieuwe ontwerpbeleid van King worden gerealiseerd zijn de ambassades in Rio de Janeiro en Havana door Harrison & Abramovitz en Madrid door Garrigues & Middlehurst en Alan Jacobs. Naast modernistische architectuur worden de nieuwe ambassades ook voorzien van modernistisch meubilair. De Amerikaanse meubelproducent Knoll Furniture levert voor onder andere de ambassade in Brussel ranke bureaus en stoelen met stalen buisframes. Tijdens een verkoopgesprek met King hoort directeur Hans Knoll over de bouw van nieuwe ambassades in Scandinavië. Hij tipt zijn studiegenoot, de architect Ralph Rapson, die vervolgens de opdracht krijgt om niet alleen in Stockholm, Oslo en Kopenhagen, maar ook in Den Haag de bouw van de nieuwe ambassade te begeleiden.

Rapson (1914-2008) is onder andere opgeleid aan Cranbrook Academy of Art, een van de toonaangevende architectuuropleidingen van de VS. Hier werkt hij samen met Eliel Saarinen en Charles Eames, en maakt kennis met het werk van Ludwig Mies van der Rohe, Le Corbusier en Alvar Aalto. Hij is korte tijd verbonden aan The New Bauhaus, het latere Chicago Institute of Design, en aan het prestigieuze Massachusetts Institute of Technology (MIT).³⁶ Met zijn kennis van nieuwe bouwtechnieken en de vormentaal van het Modernisme behoort hij tot een nieuwe generatie architecten die vlak na de Tweede Wereldoorlog aan de slag gaat.

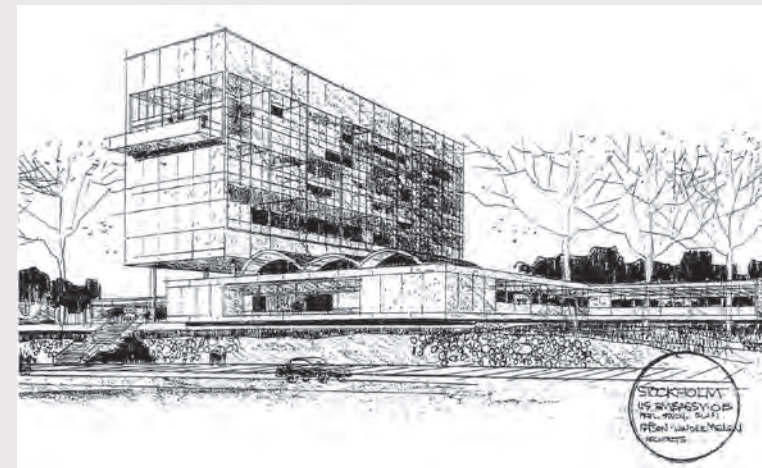
Als Rapson de opdracht van State Department aanneemt, vraagt hij zijn studiegenoot en oud-partner John van der Meulen met hem mee te gaan naar Europa. In 1949 verhuizen ze naar Den Haag om vanuit het regionale kantoor van FBO aan hun opdracht te werken.

Eerste ontwerp voor ambassade in Den Haag, Rapson & Van der Meulen, 1951.

35

Interview Bob Gatje, New York, 12 december 2007.

Ontwerp voor ambassade in Stockholm, Rapson & Van der Meulen, 1951.

36

Het is aannemelijk dat Rapson het werk van Marcel Breuer ook kent en volgens Bob Gatje is het zelfs een leerling van Breuer, maar dit is niet te herleiden uit beider biografiën. Interview Bob Gatje, New York, 12 december 2007.

Consulaat in Frankfurt, Skidmore, Owings and Merrill, 1954.

Het eerste gebouw dat ze ontwerpen, is de nieuwe ambassade in Den Haag. Hun ontwerp bestaat uit een rechthoekig volume van twee verdiepingen, dat is opgetild boven een teruggedegde entree op de begane grond. Opvallend aan het ontwerp is de grote mate van transparantie en het contrast met de omringende gebouwen. De gevels zijn volledig in glas uitgevoerd waardoor binnen en buiten in elkaar overvloeien tot een onbegrensde ruimte. Met het ontwerp sluiten Rapson en Van der Meulen aan bij het modernistisch adagium van licht, lucht en ruimte. Rapson zelf omschrijft het gebouw als 'non-building'.³⁷ Het blijken niet louter architectonische opvattingen die hiertoe hebben geleid, maar ook de achttiende-eeuwse omgeving. Om niet te concurreren met de historische gevels pogen Rapson en Van der Meulen de gevel zoveel mogelijk op te lossen.

Het ontwerp van Rapson en Van der Meulen is niet uitgevoerd, in tegenstelling tot vergelijkbare ontwerpen voor Stockholm en Kopenhagen. De ambassade in Stockholm, bestaande uit een schijfvormig volume op kolommen boven een horizontaal gelede onderbouw, wordt goed ontvangen in de Zweedse en Amerikaanse vakpers. In een overzicht van projecten van FBO in Architectural Forum in 1953 wordt het beschreven als "one of the handsomest of the new FBO-structures" en in 1955 wordt het zelfs bekroond door The American Institute of Architects (AIA).³⁸

Duidelijk is dat Rapson en Van der Meulen de nieuwe ambassades als gewone kantoor-gebouwen zien en niet als monumentale statements. De opmerkelijke openheid van de gebouwen is mogelijk door de vrijheid waarin ze hun werk kunnen doen, los van gedetailleerde specificaties of stringente veiligheidseisen. Hun ontwerpen presenteren de VS als een open, dynamisch en modern land. De waardering die FBO hiervoor krijgt, zorgt ervoor dat de Internationale Stijl wordt voortgezet. Larkin is weliswaar geen voorstander van modernistische architectuur, maar als hij in 1952 met pensioen gaat en King zijn positie over neemt, besluit die het omvangrijke bouwprogramma in Duitsland door het jonge Skidmore, Owings & Merrill (SOM) te laten uitvoeren. King heeft kort daarvoor het net opgeleverde, door Gordon Bunshaft van SOM ontworpen Lever House in New York bezocht. Dit nieuwe symbool van 'corporate America' wordt door de vakwereld meteen bejubeld als modern monument. Met het inhuren van SOM hoopt King ook FBO in het architectonische middelpunt te zetten. Bovendien ziet hij de architectuur van SOM als een 'passend gebaar van goodwill' naar Duitsland omdat het idioom van het Bauhaus hierin reflecteert.³⁹

Het bouwprogramma in Duitsland omvat zeven consulaten, zeven woonhuizen, zes informatiecentra en negentien appartementengebouwen.⁴⁰ Voor het uitvoeren van deze omvangrijke klus zet SOM een kantoor op in Bonn. In Bremen, Düsseldorf, Frankfurt, Stuttgart en München verschijnen consulaten van één familie, bestaande uit rechthoekige kantoorvolumes op kolommen boven het maaiveld of een onderbouw en geheel omsloten door glazen vliesgevels. De consulaten worden ingericht met modern meubilair, zoals de Barcelona-stoel van Mies van der Rohe, en voorzien van beeldende kunst die aansluit bij het moderne karakter en de diplomatieke doelstellingen. In de jaren vijftig ontstaat discussie in het Amerikaanse Congres over het 'ideologisch offensief' als onderdeel van het Amerikaanse buitenlandse beleid. Door State Department wordt gewezen op het belang van het exporteren van voorbeelden van Amerikaanse kunst en cultuur als tegenwicht tegen de grootschalige propaganda van communistische cultuur door de Sovjetunie.⁴¹

³⁷ Ralph Rapson, geciteerd in: Loeffler, *The Architecture of Diplomacy*, p.74.

³⁸ Loeffler, *The Architecture of Diplomacy*, p.77.

³⁹ Idem, p.88.

⁴⁰ Daarnaast worden tussen 1946 en 1950 ook nog 153 America Houses gerealiseerd: informatiecentra waar de VS laten zien wat een democratische natie op het gebied van economie, wetenschap, religie kan bereiken zonder repressie van persoonlijke vrijheid. Officieel geen propaganda maar duidelijk bedoeld om tegenwicht te beiden tegen het opkomend communisme. Zie: Loeffler, *The Architecture of Diplomacy*, p.99.

⁴¹ Larson, p.73.

Modernisme onder vuur

Over de oorzaak waarom het ontwerp van Rapson en Van der Meulen niet wordt gerealiseerd, tast Den Haag in 1951 volledig in het duister. Na de moeizame locatiekeuze en de grondaankopen, en het geharrewar over het Wederopbouwplan Korte Voorhout denkt de gemeente Den Haag eindelijk verder te kunnen gaan met de ontwikkeling van de locatie. De planvorming verloopt kennelijk niet naar wens van het college van B&W, want al op 6 november 1950 schrijft ze aan de hoofddirecteur van de Dienst voor Wederopbouw en Stadsontwikkeling: "Wat de verwezenlijking van het wederopbouwplan betreft vestigen wij er, wellicht ten overvloede, Uw aandacht op, dat tijdig contact zal dienen te worden opgenomen met de desbetreffende instanties, teneinde te voorkomen, dat de gebouwen van de Amerikaanse en van de Franse Ambassade worden opgetrokken in bouwstijlen, welke elkaar niet verdragen en (of) niet harmoniëren met de overige bebouwing. Gaarne zullen wij van de gang van zaken dienaangaande op de hoogte worden gehouden".⁴²

In een geheime brief van 14 november 1950 probeert F. Bakker Schut, directeur van de betreffende dienst, B&W enigszins gerust te stellen en meldt dat Dudok vanwege de esthetische supervisie over de bouw al contact heeft gehad met Watersloot van der Gracht. Deze blijkt echter niet gemachtigd te zijn hier verder beslissingen over te nemen. Het project is in handen van zijn meerderen in Washington. In het koopcontract van de grond worden geen verdere bepalingen gesteld ten aanzien van de bouw. De grond is vanaf 1 september 1951 beschikbaar en de verwachtingen zijn dat omstreeks juni 1952 met de bouw gestart zal gaan worden.

Op 16 april 1953 richt F. Bakker Schut zich schriftelijk tot Watersloot van der Gracht, inmiddels supervisor van FBO in Stockholm, met de vraag wanneer de bouw gaat beginnen. Dat er niet direct gebouwd zou gaan worden, dat is hem wel duidelijk geworden, drie jaar na de verkoop van de grond. Bakker Schut is ook op de hoogte van bezuinigingsmaatregelen, maar vraagt zich af of dat nog steeds de reden is. Zonder enige empathie voor Den Haag dat nog steeds met een onbebouwd stuk grond in hun stadshart zit, reageert Watersloot van der Gracht: "Our buildings in Stockholm and Copenhagen are progressing rapidly and we greatly enjoy life in Scandinavia". Wat betreft Den Haag zijn de budgetten nog steeds bevroren. De stad zal verder moeten afwachten, maar de verwachtingen "are hopeful of a good outcome".⁴³

Watersloot van der Gracht rept met geen woord over de ontwikkelingen in Washington. Ondanks dat het vooruitstrevende opdrachtgeverschap in de architectuurwereld wordt gewaardeerd, komt het het bouwbeleid van State Department begin jaren vijftig onder druk te staan. Dit is het gevolg van het veranderde politieke klimaat in de VS. Het land wordt op dat moment beheerst door de heksenjacht op communisten onder leiding van senator Joseph McCarthy. De Republikeinen winnen de verkiezingen in november 1952 en het State Department komt vervolgens onder leiding van minister J.F. Dulles.

Ook Dulles is bezeten van de bestrijding van het communisme en onderwerpt zijn ministerie aan een grondig intern onderzoek. De werkwijze van het tot dan toe autonome FBO komt onder vuur te liggen. Er worden vraagtekens gezet bij het gebruik van buitenlandse kredieten, de handel en wandel van het personeel, de besteding van budgetten en bij de architectonische uitstraling van de overzeese gebouwen. Nieuwe medewerkers van FBO houden de recent gebouwde ambassades tegen het licht en komen tot de conclusie dat voor de Internationale Stijl teveel concessies zijn gedaan aan Amerikaanse belangen. De Internationale Stijl wordt te transparant en te liberaal gevonden en doet daarmee geen

⁴² Archief Dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling (0509-01) Wederopbouw Plan Korte Voorhout 1951 (1372), no. 257454 II.

⁴³ Archief Dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling (0509-01, brief 15 mei 1953.

recht aan de Amerikaanse waarden. Het is een tijd waarin alles wat anti-Amerikaans lijkt als een gevaar wordt gezien. In 1953 verklaart een hoge ambtenaar van State Department dat de modernistische architectuur niet langer wordt voortgezet en dat overzeese gebouwen in Georgian Style ontworpen dienen te worden.

In zijn reactie verdedigt King zijn beleid met verve. Het aanpassen van bestaande projecten zou tot vertrek van architecten leiden. Ook benadrukt hij dat de contemporaine stijl – zoals King het wereldwijde modernisme tactisch omschrijft – ook is gekozen om technologische en technische redenen. Bovendien is er volgens King geen enkel traditioneel gebouw dat in voorafgaande jaren een prijs heeft ontvangen. Ondanks het sterke betoog van King lijkt een koerswijziging onafwendbaar. King valt ten prooi aan het McCarthyisme en moet in september 1953 het veld ruimen. Een tijdelijk hoofd wordt benoemd om FBO te reorganiseren en een gedegen architectuurbeleid op te zetten.

Ook het congres, waarvan een aantal leden in september 1953 op werkbezoek naar Europa gaat om de resultaten van FBO te bekijken, komt met kritiek. De Internationale Stijl wordt als te gedetailleerd en te ingewikkeld bestempeld en daarmee ongeschikt om Amerika in het buitenland te representeren. De veelal conservatieve diplomatieke staf doet bovendien zijn beklag over de modernistische meubels in de gebouwen die als niet uitnodigend en oncomfortabel worden ervaren. Maar de belangrijkste conclusie van de delegatie is dat de gebouwen te weinig rekening houden met de lokale omstandigheden van het gastland, waardoor de diplomatieke betrekkingen gevaar lopen.

Architectural Advisory Committee

Het risico op diplomatieke schade is een duidelijk signaal voor Nelson Kenworthy, die het interne onderzoek bij FBO leidt. Om herhaling van zetten te voorkomen, adviseert hij het congres om het architectuurbeleid te reviseren en het aspect van goodwill hierin te benadrukken. Daarnaast stelt hij voor een panel te formeren met vertegenwoordigers van buitenlandse regeringen die over de inpassing zou adviseren. Een adviesraad van Amerikaanse architecten zou een nieuw architectuurbeleid formuleren en een panel van vooraanstaande interieurarchitecten zou zich buigen over een passende inrichting. Tenslotte adviseert Kenworthy een handleiding voor beleid en standaardprocedures op te zetten en te handhaven. Ten aanzien van architectuur is hij open. De vraag of een gebouw modern of traditioneel is, vindt hij niet belangrijk, maar wel of het een goed ontwerp is of niet. “We are neither committed to glass fish bowls, nor to Georgian tradition”.⁴⁴

Het advies van Kenworthy valt zo in de smaak bij State Department dat hij wordt benoemd tot het nieuwe hoofd van FBO. De vorming van een adviesraad neemt hij meteen ter hand en hiervoor laat hij zich adviseren door de AIA. Die schuift Ralph Walker, oud-president van de AIA en opgeleid aan MIT, naar voren als geschikte architect om het panel samen te stellen. Walker vraagt op zijn beurt de architecten Henry Shepley, die hij kent als zijn mentor bij de Boston Architectural Club⁴⁵, en Pietro Belluschi samen met hem de adviesraad te formeren.

Hoewel ze alledrie belangrijke posities in professionele organisaties en aan architectuuropleidingen innemen, is Belluschi (1899-1994) de meest vooruitstrevende. Opgeleid aan de universiteit van Rome en het prestigieuze Cornell in Ithaca (NY) ontwikkelt hij zich

tot een van de leiders in de ontwikkeling van moderne Amerikaanse architectuur. In 1951 wordt hij decaan van de School of Architecture and Planning van MIT, zet zijn bureau in Portland voort onder de vleugels van SOM en publiceert in tijdschriften en catalogi over moderne architectuur in de VS.

In januari 1954 roept minister Dulles de Architectural Advisory Committee (AAC) officieel bijeen. De commissie zou zich als onafhankelijk adviesorgaan gaan bezighouden met het formuleren van een architectuurbeleid voor buitenlandse gebouwen. Het creëren van goodwill krijgt een belangrijke plaats in het nieuwe beleid. Tijdens de eerste vergadering zegt Belluschi toe het ‘mission statement’ van de commissie op basis van Kenworthy’s uitgangspunten verder uit te werken.

Twee dagen na de bijeenkomst stuurt hij Kenworthy een brief waarin hij zijn gedachten als volgt verwoordt: “To the sensitive and imaginative designer, the FBO commission will be an invitation to give serious study to local conditions of climate and site, to understand and sympathize with local customs and people, and to grasp the historical meaning of the particular environment in which the new building must be set. He will do so with a free mind without being dictated by obsolete or sterile formulae or clichés, be they old or new; he will avoid being either bizarre or fashionable, yet he will not fear using new techniques or new materials should these constitute real advances in architectural thinking”.⁴⁶

Belluschi’s tekst zou onterecht door het leven gaan als de start van het bouwprogramma van FBO en het gebruik van moderne architectuur. Wel wordt vanaf dat moment voorgeschreven dat het ontwerp voor nieuwe ambassades rekening dient te houden met lokale historische, culturele en klimatologische condities, zij het zonder een onderscheidend Amerikaans karakter uit het oog te verliezen. Om dit te bereiken stelt de commissie een overzicht samen van architecten die zij in staat achten om ambassades te ontwerpen volgens het nieuwe beleid. Marcel Breuer is een van de architecten die met vakgenoten als Walter Gropius, Louis Kahn, Morris Ketchum, Richard Neutra, José Luis Sert en Edward Durrell Stone op de lijst staat. Stuk voor stuk zijn het grote namen die tot de kern behoren van de gevestigde moderne architectuur in de Verenigde Staten in het midden van de vorige eeuw. Gropius, Neutra, Stone en Breuer worden in 1956 door Time Magazine met grootheden als Le Corbusier, Mies van der Rohe en Saarinen tot de ‘form givers’ van de twintigste eeuw bestempeld; een generatie architecten die aan de oorsprong staat van een nieuwe vormtaal en een bijdrage heeft geleverd aan de publieke erkenning en acceptatie daarvan.⁴⁷ Met de keuze voor ‘form givers’ zou de bouw van ambassades een showcase blijven van het vooruitstrevende architectuurklimaat van de VS.

Marcel Breuer in beeld

De nieuwe ambassade in Den Haag is ondanks het uitstel één van de belangrijkste projecten op de agenda van FBO en bijna even groot als ambassades in New Delhi en Hong Kong. Het budget wordt geschat op één miljoen dollar en alleen Londen heeft met drie miljoen meer budget. De AAC heeft aanvankelijk het idee een ontwerpwedstrijd voor Den Haag en Londen te houden, maar dat wordt snel verlaten. Als eerste stap om tot een geschikte architect te komen, bezoekt Shepley de locatie en meldt dat er ontwerprestricties

⁴⁴

Kenworthy geciteerd in: Loeffler, *The Architecture of Diplomacy*, p.121.

⁴⁵

Stern et.al., p.681.

⁴⁶

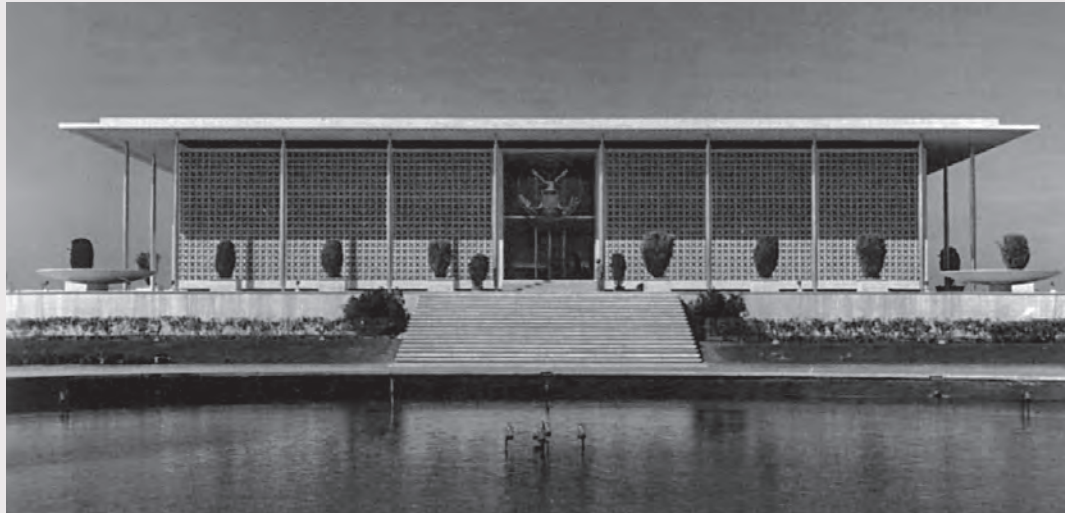
Brief van Belluschi aan Kenworthy, 27 januari 1953, zie: Clausen, p.221.

⁴⁷

Time Magazine, 2 July 1956; het artikel had een reizende tentoonstelling van de American Federation of Arts tot gevolg. Pietro Belluschi en architectuurcriticus Cranston Jones schrijven de catalogus *Form givers at mid-century*.

*Ambassade in Londen,
Eero Saarinen, 1960.*

*Ambassade in New Delhi,
Edward Durrell Stone, 1959.*

zijn op het Lange Voorhout. Hij waarschuwt dat een voorstel moet worden beoordeeld door een lokale commissie, vermoedelijk doelend op de welstandscommissie. De architectuur van Den Haag omschrijft hij als robuust: “Frank Lloyd Wright buildings would go well there”.⁴⁸ Ook is hij onder de indruk van de goed onderhouden gazons en parken, en adviseert het landschapsontwerp te incorporeren in het ontwerp voor het nieuwe gebouw.

Een jaar later bezoekt ook Walker de locatie. “I wandered all over the square, sat in a café, and drank in de quality of peaceful charm as well as the good Dutch beer” schrijft hij in augustus 1955 aan zijn collega’s.⁴⁹ Hij maakt ook diverse observaties aangaande een mogelijk ontwerp. Nieuwe gebouwen in Nederland hebben de eigenschap vroeg ‘out of date’ te zijn. Om goed in vorm te blijven hebben gebouwen uit beton, staal en glas meer onderhoud nodig hebben dan traditionele materialen. Om onder deze omstandigheden een goed gebouw te maken, is een relevante notie voor de toekomstige architect.

De AAC adviseert het bureau Holabird, Root & Burgee in te huren voor Den Haag, maar FBO kiest het tweede bureau op de lijst: William Gehron uit New York. Een capabele architect op leeftijd, maar niet de meest prominente uit het lijstje van AAC. Wegens ziekte verschijnt Gehron niet zelf in Washington. Zijn partner Gilbert Seltzer presenteert in december 1955 de eerste schetsen aan de AAC. De commissie is teleurgesteld over het ontwerp en vraagt een tweede ontwerp te maken. Dat is zonnig nog slechter en wordt omschreven als ‘saai, voorstellingsloos en inspiratieloos’.⁵⁰

Het gevolg van het negatieve advies van de AAC is dat Gehron zich terugtrekt. Officieel wegens ziekte, maar hij blijkt hier min of meer toe gedwongen door FBO. Dit heeft te maken met het feit dat inmiddels bekend is dat Marcel Breuer beschikbaar is.⁵¹ Het ontslag van Gehron valt ongeveer samen met het vertrek van Walker uit de commissie in december 1955. “Walkers antipathy to the work of Gropius and Breuer was well known. As long as he served on the AAC, Walker would have opposed the selection of either man; but after he resigned from the AAC, new possibilities opened up”.⁵² In maart 1956 benadert FBO Gropius voor Athene en drie weken later tekent Breuer een contract voor Den Haag.

⁴⁸ Shepley geciteerd in: Loeffler, *The Architecture of Diplomacy*, p.211.

⁴⁹ Walker geciteerd in: Loeffler, *The Architecture of Diplomacy*, p.211.

⁵⁰ Loeffler, *The Architecture of Diplomacy*, p.212.

⁵¹ Ook de Nederlandse pers maakt melding van het feit dat AAC het ontwerp van Gehron & Seltzer heeft afgewezen en dat na teruggeve de opdracht is verstrekt aan Marcel Breuer, *Bouw*, 1956, p. 378.

⁵² Loeffler, *The Architecture of Diplomacy*, p.212-213.

Ontwerp Marcel Breuer

Gastheer Amerika

Voordat Marcel Breuer de prestigieuze opdracht voor het ontwerp van de Amerikaanse ambassade krijgt, heeft hij al een indrukwekkende carrière achter de rug. Marcel Lajkó Breuer wordt in 1902 geboren in Pécs, Hongarije. In 1919 verlaat hij op 17-jarige leeftijd zijn geboorteland om via een kort verblijf aan de kunstacademie in Wenen te gaan studeren aan het Bauhaus in Weimar. Na zijn afstuderen leidt hij van 1924 tot 1928 de timmermans-werkplaats van het inmiddels naar Dessau verhuisde Bauhaus. In deze periode werkt hij aan zijn eerste meubelontwerpen met stalen buisframes, waarmee hij later grote bekendheid verwierf.

Na een paar jaar in Berlijn als meubelontwerper te hebben gewerkt en omzwervingen via Zürich en Parijs, zet hij in 1935 een architectenbureau op in Londen. In 1937 volgt hij zijn leermeester Walter Gropius, met wie hij vanaf zijn Bauhausperiode een bijzondere band onderhoudt, naar Harvard in de Verenigde Staten. Zijn Joodse komaf en de opkomst van Nazi-Duitsland dwingen hem daartoe. In Harvard wordt hij 'associate' professor aan de Graduate School of Design.

In hetzelfde jaar vertrekt ook de architect Ludwig Mies van der Rohe, die net als Gropius enkele jaren aan het roer stond van het Bauhaus, naar Amerika. De culturele repressie van de Nazi's drijft ook hem naar de Nieuwe Wereld. De voormalige Bauhausmeesters worden door de academische gemeenschap in de Verenigde Staten met open armen verwelkomd. De Amerikanen waren onzeker over hun eigen architectonische achtergrond en zagen de Europese modernisten als helden. Gropius, Mies van der Rohe en Breuer leiden in die jaren een hele generatie aan Amerikaanse architecten op die na de Tweede Wereldoorlog meteen aan de slag gaat.

Door de hoogconjunctuur in de jaren vijftig ligt een gigantische opgave aan hun voeten. In het hele land worden op grote schaal kantoorgebouwen, industriecomplexen en universiteitsgebouwen gebouwd. De opgedane kennis over nieuwe technologische toepassingen als het gebruik van beton, staal en glas kan razendsnel in praktijk worden gebracht. Het gevolg is dat het zwaartepunt van architectonische vernieuwing van Europa naar de Verenigde Staten verschuift, met New York als nieuwe architectuurhoofdstad. Vijftig procent van de geregistreerde architecten in de VS werkt in de jaren vijftig op Manhattan en ook de belangrijkste tijdschriften op het gebied van architectuur houden er redactie. Amerika ontpopt zich in die dagen ook als een genereuze gastheer voor architecten uit de hele wereld, die zich aangetrokken voelen door de atmosfeer van vrijheid waarin ze hun beroep kunnen uitoefenen. Manhattan is "the arrival point for visiting and emigrating European and South American architects, who added a cosmopolitan luster tot the local scene".⁵³

Ook Breuer, die naast zijn docentschap aan Harvard als zelfstandig architect in Cambridge werkt, verhuist in 1946 naar New York. Hij stopt met lesgeven en bouwt op Manhattan zijn architectenbureau verder uit. Tot halverwege de jaren vijftig concentreert

Buisframestoel, 1929
en Wassilychair, 1925.

Breuer House New Canaan I,
New Canaan, Connecticut,
1948.

Unesco-gebouw in Parijs,
Marcel Breuer i.s.m. Nervi
en Zehruss, 1958.

zijn werk, voornamelijk woonhuizen, zich bijna helemaal in de staat New York en in New England. In 1952 wordt Breuer door tussenkomst van Gropius gevraagd voor het hoofdkantoor van Unesco in Parijs, waar hij samen met de Italiaanse architect Nervi en de Franse architect Zehruss aan werkt.

Breuer en Nederland

In 1953 krijgt Breuer de opdracht voor het ontwerp van de nieuwe vestiging van De Bijenkorf in Rotterdam. Aan deze opdracht werkt hij samen met Abraham Elzas, de 'huisarchitect' van het warenhuisconcern. Het contact met Breuer komt tot stand tijdens een studiereis naar Amerika waar de directie van De Bijenkorf zich laat informeren over de nieuwste ontwikkelingen op het gebied van warenhuisbouw. Breuer heeft dan net het warenhuis voor Abraham & Strauss in Hempstead op Long Island in de staat New York opgeleverd. Breuer laat een goede indruk achter en wordt gevraagd de nieuwste inzichten te vertalen naar de prominente locatie aan de Coolingsingel in Rotterdam. Hij ontwerpt een vijf bouwlagen tellend, doosvormig volume dat geheel met natuurstenen panelen is bekleed in een honingraatvormig patroon.⁵⁴

Tijdens de opdracht voor De Bijenkorf bouwt Breuer een vriendschap op met Gerrit van der Wal, directeur van het warenhuisconcern. Van der Wal zit ook in de raad van bestuur bij Van Leer's vatenfabriek in Amsterdam en dit leidt in 1957 tot de opdracht voor het kantoorgebouw van deze multinational in verpakkingen. Het nieuwe hoofdkantoor is gelegen naast het landgoed De Braak in Amstelveen en bestaat uit twee gekoppelde Y-vormige vleugels met grote glazen puien. Om het zonlicht te temperen ontwerpt Breuer panelen van gekleurd glas die aan stalen profielen voor de gevel zijn gehangen. Een vergelijkbaar principe past hij ook toe in het Unesco-gebouw in Parijs.

In 1962 wordt Breuer ook nog gevraagd om een woonhuis voor Van der Wal te ontwerpen in Amsterdam. Het ontwerp bestaat uit een gesloten, compact, massief volume met scherpe hoeken waarin de collectie moderne sculptuur van kunstverzamelaar Van der Wal tot zijn recht moet komen. Ondanks dat het echtpaar Van der Wal zijn zorgen uitsprekt over de beperkte daglichttoetreding en de grote betonnen overstekken, probeert het toch een bouwvergunning te krijgen bij de Amsterdamse autoriteiten, maar tevergeefs. Het ontwerp is nooit gerealiseerd.⁵⁵

De prestigieuze opdracht voor de ambassade, die Breuer vermoedelijk vanwege zijn Europese ervaring met Unesco en De Bijenkorf verkrijgt, betekent een belangrijke stap in Breuers professionele en artistieke loopbaan. Met de drie min of meer gelijktijdige opdrachten in Nederland en die voor kloosters en universiteitscomplexen in Amerika groeit zijn opdrachtenportefeuille snel. Breuer is genoodzaakt veel nieuwe medewerkers aan te nemen. Als blijk van dank voor de mogelijkheden die de VS hem hebben geboden, biedt Breuer op zijn beurt 'onderdak' aan jonge buitenlandse architecten. Twee van hen, Leo de Bever en Rem Huygens uit Nederland, grijpen de kans en werken op het bureau van Breuer aan de Amerikaanse ambassade.

In 1956 biedt Breuer vier medewerkers, Herbert Beckhard, Murray Emslie, Robert (Bob) Gatje en Hamilton Smith, een partnerschap aan en verandert de bureaunaam in 'Marcel

De Bijenkorf in Rotterdam, 1953-1955.

⁵⁴
In 1970 ontwerpt het bureau Marcel Breuer and Associates ook de achterliggende parkeergarage.

Schets van het woonhuis voor het echtpaar Van der Wal (links); het ontwerp vertoont overeenkomsten met het auditorium voor de NYU, New York, 1961.

Gevel met zonwering (links) en entreepartij (rechts) van het kantoorgebouw van Van Leer's vatenfabriek in Amstelveen, 1958.

⁵⁵
Hyman, p.375.

Breuer and Associates'. Naast de partners werken 12 medewerkers. Om die te accommoderen, verhuist het bureau naar een groter kantoor op 210 East 57th Street, waar het tot 1965 blijft. Breuer zit hier vaak alleen op zijn kamer: te denken of zaken af te handelen per telefoon. Hij werkt efficiënt, schrijft en tekent nauwelijks, maar heeft de dingen vooral goed in zijn hoofd.⁵⁶ Zijn erfenis, het vooroorlogse werk uit Europa, ligt opgeslagen achter een geheimzinnige gesloten deur en lijkt daarmee een afgesloten periode.⁵⁷

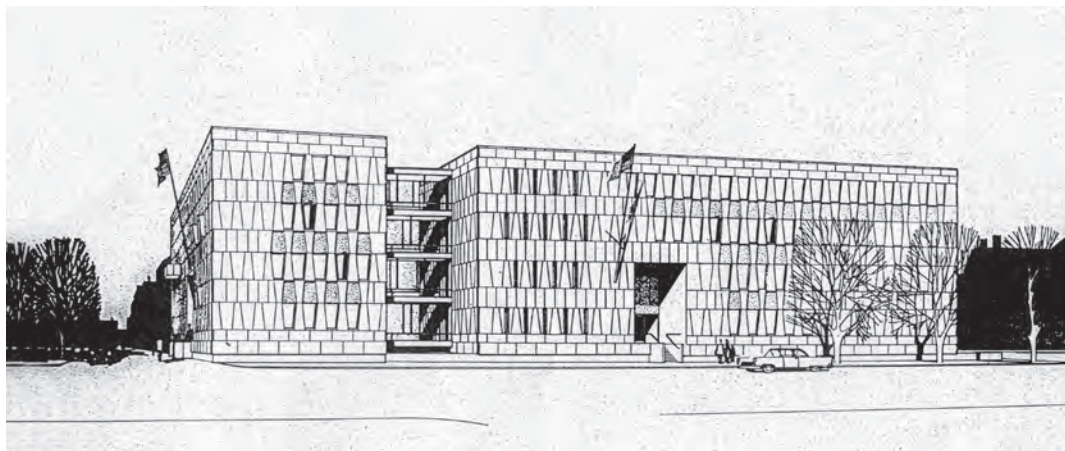
⁵⁶
Interview Isabelle Hyman,
New York, 12 december
2007.

⁵⁷
Interview Leo de Bever,
Eindhoven, 15 februari 2008.

Voorlopig ontwerp

Half april 1956 tekent Breuer het contract met FBO voor het ontwerp voor de ambassade. Als hij aan de opdracht begint, is nog niet duidelijk hoe de omgeving van de ambassade er precies gaat uitzien. Het perceel maakt deel uit van het wederopbouwplan voor het Korte Voorhout dat een moderne stadsentree met grote gebouwen beoogt, waarvan de ambassade als eerste zou verschijnen. Aan de andere kant is ook het historische karakter van het Lange Voorhout een belangrijk aspect in de lokale omstandigheden. De gemeente Den Haag geeft echter nauwelijks randvoorwaarden mee, behalve dat de goothoogte van de tegenoverliggende Koninklijke Schouwborg de maximale hoogte van de ambassade zou bepalen.

Het zijn deze drie gegevens waarop Breuer met zijn ontwerp reageert. Hij probeert een brug te slaan tussen dat wat er al staat en dat wat nog gebouwd gaat worden. De basis van zijn ontwerp wordt gevormd door twee haaks op elkaar staande rechthoekige volumes met elk een eigen entree: aan het Lange Voorhout de voor het publiek afgesloten diplomatieke vleugel en aan het Korte Voorhout het iets grotere publieke deel met USIS als belangrijkste functie. Openheid heeft Breuer bereikt door zichtlijnen aan te brengen door de lobbies en het transparante verbindingsdeel tussen beide vleugels. De gewenste vernauwing van het profiel om de portaalwerking van het Korte Voorhout te versterken, heeft geleid tot een verspringing in de rooilijn. De zijgevel van het bouwdeel aan het Lange Voorhout is ten opzichte van het bouwdeel aan het Korte Voorhout een paar meter naar voren geschoven.

Presentatieschets van
het voorlopig ontwerp,
1955.

Opvallend aan het ontwerp zijn de gevels, die zijn uitgevoerd als dragende muren. In plaats van grote glasoppervlakken kiest Breuer voor een klassieke gevelindeling met losse vensters, aansluitend op de panden aan het Lange Voorhout. De vorm en de positie van de vensters neemt hij echter niet één op één over. Hij past trapeziumvormige ramen toe die hij in een alternerend ritme, per verdieping verspringend ten opzichte van elkaar, positioneert. De vensters worden gecombineerd met terugliggende panelen met een identieke vorm, maar die gespiegeld ten opzichte van de onderliggende vensters zijn geplaatst. De penanten tussen de vensters volgen de trapeziumvormige indeling waardoor een levendig patroon is ontstaan.

Welstand en weerstand

Een maand na de opdracht presenteert Breuer zijn ontwerp voor de eerste en enige keer aan de AAC in Washington, die meteen enthousiast reageert en het schetsontwerp goedkeurt.⁵⁸ In juni 1956 wordt het schetsontwerp door de Haagse welstandscommissie beoordeeld en ook hier vindt het plan bijval. Breuer kan aan de slag met de uitwerking en komt in het begin van 1957 terug met het definitieve ontwerp. De welstandscommissie meent dan dat "het betrokken project bij de architect Marcel Breuer, gezien zijn reputatie, in goeie handen is. De commissie is van oordeel, dat het ontwerp allereerst ten aanzien van de hoogte en de bouwmassa en voorts door de materiaalkeuze en toegezegde kleurbehandeling in harmonie is met zijn omgeving. De commissie acht de genoemde elementen van primair belang voor het stadsbeeld in zijn totaliteit en meent, dat de gevelindeling – hoewel zeker niet onbelangrijk – in wezen secundair is. Hoewel deze gevelindeling door zijn raamvorm en -plaatsing wellicht iets decoratief is te achten, acht de commissie deze mede door de verticale tendens in de raampartijen toch zeker niet vijandig aan de sfeer van het Voorhout".⁵⁹

De welstandscommissie gaat in haar lange betoog in op de relatie tussen de ambassade en de bebouwing aan het Lange Voorhout. De panden tussen de ambassade en het paleis vertonen veel afwisseling in hoogte, maar zijn gemiddeld lager dan de overige bebouwing aan het Lange Voorhout. De commissie spreekt de hoop uit dat deze panden in de toekomst meer op peil gebracht worden van de architectonisch waardevolle gedeelten van het Lange Voorhout. Ook benadrukt de commissie dat de ambassade ook gezien moet worden als onderdeel van het Lange Voorhout, maar ook als schakel, tezamen met de Koninklijke Schouwborg, tussen verschillende ruimten.

Tenslotte wijst de commissie op de toekomstige bebouwing van het Korte Voorhout. "Wanneer onze samenleving het op zou kunnen brengen hier zonder toepassing van historiserende vormen te komen tot een gave architectuur, zal de Amerikaanse Ambassade, gezien het overlegde ontwerp, een waardevol trait d'union worden tussen deze nieuwe voorhof tot de stad en hetgeen gespaard is gebleven. Onze commissie waardeert het dan ook hogelijk dat het gebouw het stempel draagt van de tijd waarin wij leven; zij zou het althans betreurt indien men voor de dag gekomen zou zijn met een ontwerp in bijvoorbeeld 'colonial style' of anderszins historiserende vormgeving. Onze commissie handhaaft tegenover alle kritiek volledig haar oorspronkelijke oordeel, dat zij het ontwerp voor de Amerikaanse Ambassade een belangrijke aanwinst acht voor onze stad.

⁵⁸
Een zeer kritisch geluid komt uit de mond van de vertrokken Walker. Als hij FBO in oktober 1956 bezoekt en zich over een aantal ambassadeontwerpen buigt, noemt hij Breuers ontwerp 'onversneden en vulgaire lelijkheid', zie: Loeffler, *The Architecture of Diplomacy*, p.216

⁵⁹
0579-02 gemeentelijke welstandscommissie (1947) 1948-1990, 461, bouw van een kantoor aan de Korte- en Lange Voorhout; aanvrager Amerikaanse ambassade 1955-1957; dossiernummer 2562, een conceptadvies aan B&W van 18 april 1957.

Het ontwerp staat – ook gezien in zijn omgeving – op een hoogte als na de oorlog in de nieuwbouw in Den Haag zelden is bereikt”.⁶⁰

Voorals de passage ‘handhaaft tegenover alle kritiek’ duidt erop dat het ontwerp buiten de welstandscommissie op bezwaren is gestuit. In het advies schemert door dat die kritiek vooral is gericht op het contrast tussen de strakke contouren van de ambassade en de historische bebouwing van het Lange Voorhout. Op 3 maart 1957 presenteert Breuer het definitieve ontwerp aan de Haagse pers. “Na afloop van de lezing deelde Breuer reproducties uit naar een gewassen pentekening van het ontwerp, die de volgende dag in alle Haagse kranten stonden. Deze prent werkte op de Hagenaars als de bekende rode lap op een stier”.⁶¹

Tallose particulieren en organisaties, die in dagblad *Het Vaderland* een spreekbuis vinden, uiten felle kritiek op het ontwerp. Ingezonden brieven getuigen van heftige emoties met bewoordingen als ‘een schok in het esthetisch gedeelte van mijn gemoed’, ‘een gruwel’ en ‘de gek steken met iemand’.⁶² Een aantal Haagse notabelen stuurt een petitie aan de gemeente waarin zij voorop stellen dat men bij de herbouw van oude stadskernen niet moet proberen oude stijlen te imiteren, maar dat wel aanpassing aan de omringende architectuur moet worden nagestreefd. De charme van en de sfeer van het Lange Voorhout wordt bepaald door bakstenen gevels met rechthoekige ramen in een witte omlijsting. Ze betreuren het dat Breuer dit zelfs niet heeft gepoogd.

Ook het Haags Historisch Genootschap Die Haghe uit grote ongerustheid over de voorgenomen plannen. In een gesprek met burgemeester Kolfshoten dringt het genootschap aan om het ontwerp af te wijzen omdat het simpelweg niet past in de historische waardevolle omgeving. Ook arrangeert het genootschap een gesprek met Breuer, die hoffelijk en standvastig elke aanpassing van zijn ontwerp weigert. Hij is van mening dat Rembrandts tijdgenoten evenmin hebben getracht invloed op de schilder uit te oefenen tot wijziging van details in zijn doeken.⁶³

Het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie vraagt zich bij monde van conservator Gudlaugsson af of met de verwezenlijking van dit plan niet een van de weinige, betrekkelijk intact gebleven oude gedeelten van Den Haag geheel zijn karakter zou verliezen. Schimmenspelers en illustrators Frans ter Gast doet een beroep op de Amerikaanse ambassadeur die als vooraanstaand mens toch over goede smaak zou beschikken en een halt kan toeroepen aan dit ‘modern vandalisme’. De redactie van *Het Vaderland* staat achter haar lezers en doet er nog een schepje bovenop. Zij vraagt zich af waarom de Amerikanen een nieuwe bron van ergernis scheppen dat onderwerp van blijvende spot zal zijn, terwijl ze bij iedereen populair gevonden willen worden?⁶⁴ Met andere woorden: schiet het ontwerp de diplomatieke doelstelling om goodwill te creëren niet voorbij? Marcel Breuer reageert gelaten op alle kritiek. ‘Het went wel’ laat hij per telex weten en geeft nogmaals uitleg hoe het ontwerp tot stand is gekomen.⁶⁵

Tegenover de ongezouten en door nostalgische gevoelens ingegeven kritiek van de Haagse burgerij staan de meer genuanceerde en overwegend positieve reacties van de vakwereld. Architect R.I. de Vries vindt de protesten verheugend omdat hieruit de publieke belangstelling voor architectuur blijkt, maar tegelijkertijd ook beschamend aangezien het publiek weinig moeite neemt om tot een gefundeerd oordeel te komen. De Vries is van mening dat het gebouw ondanks de moderne vormgeving in schaal is met de omringende bebouwing. Breuer heeft “een volkomen modern gebouw ontworpen, dat, zoals het behoort, wortelt in de bouwkundige tradities van de tijd waarin het gebouwd is”.⁶⁶

⁶⁰
Zie: noot 59.

⁶¹
Van Heijningen et.al., p. 43.

⁶²
Ibid.

⁶³
Jaarboekje Die Haghe,
1980, p.27.

⁶⁴
idem, p.44.

⁶⁵
Ibid.

⁶⁶
R.I. de Vries, geciteerd in:
Van Heijningen et.al., p.44.

Het Haags Dagblad vraagt twee bekende Haagse architecten om een reactie op het ontwerp. A.H. Wegerif ziet een ‘ziekelijke neiging’ onder de Haagse bevolking om naar behoud van een bepaalde sfeer aan het Lange Voorhout te streven. Zonder nieuwe ideeën zou het Lange Voorhout ook niet zijn ontstaan. Over de bouwhoogte van de ambassade merkt hij provocerend op dat die nog best wat groter zou mogen zijn, om de poortfunctie van het Korte Voorhout te versterken. Zijn collega W.A. Thunissen is ook geen voorstander van gebouwen in oude stijl. Het gevaar is dat een verarmde versie van een achttiende-eeuws gebouw ontstaat. “Wij geloven niet meer in de waarden die toen golden”.

Politieke commotie

De publieke ophef weerspiegelt zich ook in de vragen die de gemeenteraad stelt bij de behandeling van het plan. Een aantal raadsleden heeft twijfel ten aanzien van de hoogte, de moderniteit en de gevelindeling van het gebouw. Van der Sluijs, directeur van de Dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling stelt de raad gerust. Hoewel er tijdens de verkoop van de grond geen bebouwingsvoorwaarden zijn meegegeven, heeft hij samen met Marcel Breuer de situatie op het Korte Voorhout bekeken en “met eigen onderzoek en afwegingen is hij tot de gewenste bouwhoogte gekomen, bepaald door de relatie met de Koninklijke schouwburg die hij als zeer belangrijk achtte en die ook de bouwmassa en het gevelmateriaal bepaalde. Hij koos bewust voor het decoratieve effect van de vensters. Ramen zoals achttiende eeuwse gevels in zich hebben achtte Breuer stijllimitatie, functioneel slecht voor wat er zich binnen georganiseerd moest worden, en bij de afmetingen van de ambassade zou een zeer lange raamreeks ontstaan het geen in de smalle parcellering van het Korte Voorhout meer zou detoneren dan wat hij nu voorgesteld heeft”.⁶⁷

Ten aanzien van de inpassing in de historische omgeving vraagt raadslid C.A.M. Diepenhorst aan B&W of het, met het oog op de verordening 12/1939, mogelijk is de gemeentelijke monumentencommissie te horen? Deze verordening biedt mogelijkheden om bijzondere voorschriften te stellen aan de bouwverordening voor de door oorlogsgeweld verwoeste gebieden in het hart van de stad. Ten tweede vraagt hij of in de geest van de Rijksmonumentenwet bij beschermde stadsgezichten, dat toch zeker op dit stadsdeel van toepassing is, de monumentencommissie te horen?⁶⁸ Bouw- en Woningtoezicht antwoordt dat door de vaststelling van het Wederopbouwplan Korte Voorhout (als gevolg van de Wederopbouwwet art. 9 lid 1) de verordening 12/1939 is komen te vervallen en dat de Rijksmonumentenwet nog niet is ingediend. Voor deze specifieke situatie is het dus niet nodig de monumentencommissie te horen, maar het is wenselijk dit in de toekomst met betrekking tot dit soort zaken wel te doen.

Ook zijn er vragen over het welstandsadvies, waarop de voorzitter van de commissie een aanvulling geeft op het toch al uitvoerige advies. Hij meldt dat de architect heeft gepoogd zijn ontwerp aan te passen aan de omgeving “door allereerst ten aanzien van de hoogte en bouwmassa in harmonie te blijven met de omringende bebouwing en voorts door de materiaalkeuze en toegezegde kleurbehandeling. Wat de hoogte en vlakke afdekking van het gebouw betreft komen deze geheel overeen met die van het hotel Paulez oorspronkelijk daar ter plaatse”.⁶⁹ De voorzitter benadrukt nogmaals dat de commissie het gebouw van de Amerikaanse ambassade niet alleen als afsluiting ziet van de

⁶⁷
0579-02 gemeentelijke
welstandscommissie (1947)
1948-1990, 461 Bouw
van een kantoor aan de
Korte- en Lange Voorhout;
aanvrager Amerikaanse
Ambassade 1955-1957
Dossiernummer 2562, Brief
28 maart 1956 no. 406267 I
afd. W.V.

⁶⁸
Idem, brief 22 mei 1957.

⁶⁹
Idem, 25 april 1957.

gevelwand van het Lange Voorhout, maar ook als overgang tot de hedendaagse architectuur zoals die in het Wederopbouwplan Lange Voorhout wordt voorgesteld. De stedenbouwkundige situatie "geeft aanleiding tot een bouwwerk dat een zekere zelfstandigheid vereist en dat een eigen karakter dient te bezitten. Het is te danken aan de decoratieve behandeling van de gevels, dat de voor een modern kantoorgebouw zo gewenste geringe traveebreedte (om hierdoor inwendig grotere flexibiliteit te verkrijgen) werd verkregen zonder in strijd te komen met het ritme dat de omgeving kenmerkt. Zo oordeelt onze commissie het tevens knap, dat bij het gebouw als gevolg van haar bijzondere vormgeving een verticale tendens gehandhaafd blijft ondanks de gerektheid van de bouwmassa's. Mede aan deze verticale strekking en de keuze der kostbare bouwstoffen doch vooral aan de situatie ontleent het gebouw der Amerikaanse Ambassade een zekere waardigheid, die als eis mag worden gesteld".⁷⁰

Op 31 mei 1957 wordt de bouwvergunning voor de ambassade verleend. Als mosterd na de maaltijd vraagt de fractie van de Communistische Partij Nederland (CPN) om openheid van het welstandsadvies. Het gerucht gaat dat welstand het ontwerp eigenlijk had willen afkeuren, maar dit onder druk van de Amerikaanse overheid niet durfde. Ook Walter H. Waggoner, correspondent voor de Benelux van de New York Times, meldt dat er serieuze twijfel over de plannen heeft bestaan, maar dat de lokale autoriteiten zich gedwongen voelden het ontwerp goed te keuren uit respect voor de architect en de VS.⁷¹

De vraag van de CPN wordt door het college van B&W afgewezen, aangezien er geen enkele bevoegde instantie bezwaar heeft geuit tegen het plan. In officiële documenten is over een coulante houding ten aanzien van de VS ook niets te vinden, maar onder het publiek blijken deze gevoelens wel degelijk te leven. Een abonnee van *Het Vaderland* is het niet eens met de felle houding van *Het Vaderland* jegens de Amerikanen: "Ik vind dergelijk onbesuisd geschrijf in Uw courant brutaal en beschamend, vooral met het oog op wat Amerika voor ons deed, nog doet en laat ons hopen nog zal doen".⁷²

⁷⁰
Zie: noot 67.

⁷¹
Loeffler, *The Architecture of Diplomacy*, p.215.

⁷²
Geciteerd in: Van Heijningen et.al., p.44.

De ambassade in aanbouw met steigers voor het plaatsen van de natuurstenen panelen.

Uitgevoerd ontwerp

Bouw van de ambassade

Nadat de bouwvergunning is verleend, staat niets de bouw van de ambassade in de weg. Binnen enkele weken wordt het contract met de aannemer gesloten en op 19 juni 1957 vindt de 'ground breaking' plaats, het ceremoniële moment waarop de eerste schop de grond ingaat. De aannemer, Ingenieursbureau voor Bouwnijverheid uit Oegstgeest, rondt zijn werkzaamheden op 31 maart 1959 af en de overige werkzaamheden zijn op 1 juli 1959 klaar. Het gemiddeld aantal Nederlandse vaklieden dat gedurende de bouw aan de ambassade werkt is 75, met pieken van 130, en goed voor een totaal van 315.000 man-uren. Aan de bouw werken verschillende onderaannemers en toeleveranciers mee. Een overzicht van alle betrokkenen is opgenomen in de projectgegevens.

De bouw wordt begeleid door zelfstandig architect Peter Morton uit New York door wie Marcel Breuer zich van 1 januari 1958 tot 1 januari 1959 laat vertegenwoordigen. Dat betekent niet dat hij zich tijdens de bouw niet meer in Den Haag laat zien. Hij bezoekt de bouwplaats in april, juli, augustus en november 1958 en in mei 1959. Breuer is regelmatig in Europa voor de bouw van het Unesco-gebouw in Parijs en voor het kantoor-gebouw van Van Leer's vatenfabriek in Amstelveen. Op 15 mei 1959 is er een voorbezigting voor de pers en op zaterdag 4 juli 1959, de dag waarop in Amerika Independence Day wordt gevierd, volgt de officiële opening van het gebouw. Speciaal voor deze gelegenheid worden kunstwerken tentoongesteld uit de collectie van Lessing J. Rosenwald, een particuliere kunstverzamelaar uit de VS.⁷³

Natuurstenen gevel

Als de steigers rondom het gebouw worden verwijderd in het voorjaar van 1959, wordt duidelijk dat de ambassade nagenoeg identiek is uitgevoerd als in de eerste schetsen. De beide vleugels tellen vier bouwlagen en zijn geheel uit dragende muren van gewapend beton opgetrokken. Om de contouren van de rechthoekige volumes te benadrukken, zijn deze op een iets terugliggende plint geplaatst. De begane grond is anderhalve meter opgetild boven het maaiveld.

De gevels zijn rondom bekleed met panelen van lichtgrijze Muschelkalksteen afkomstig uit Duitsland. Het patroon van de trapeziumvormige vensters is doorgevoerd in de borstweringen en de penanten in de geveldelen met de alternerende vensterstroken. In de borstweringen zijn om en om terugliggende panelen geplaatst, die samen met de onderliggende vensters een geheel vormen. Deze panelen zijn van gepolijst Reinersreuther graniet uit Polen. Een afwijkende indeling heeft de gevel ter linkerzijde van de entree van de USIS-vleugel. Hier is omwille van de achterliggende toiletgroepen een patroon van

*Plaatsing van de natuurstenen panelen, rechts-
onder op de foto het logo
van natuursteenbedrijf
Van Stokkum uit Venlo.*

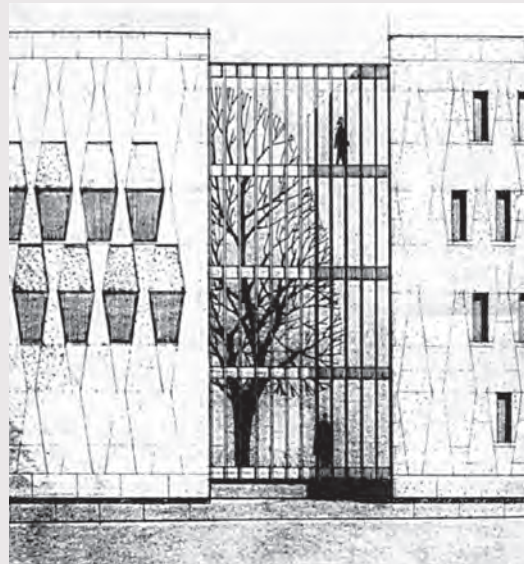
73
United States Information
Service, p.4.

Gevel aan het Korte Voorhout met de entree voor USIS en het achterliggende auditorium.

Tussenlid met doorkijk naar de Koninklijke Schouwburg zoals uitgevoerd (links) en als schetsvariant in omgekeerde richting.

Entree aan het Lange Voorhout (links) en aan het Korte Voorhout (rechts).

smalle staande vensters gemaakt. De terugliggende plint is van zwarte, verglaasde baksteen. De vensters bestaan uit stalen kozijnen met taatsramen, geschilderd in een ten opzichte van de natuurstenen gevels onopvallende, lichtgrijze kleur. In de gevel aan het Lange Voorhout manifesteert de ambassadeurskamer zich door een uitkragend balkon op de tweede verdieping, waarvan de balustrade met Muschelkalksteen is bekleed.

Bijzondere aandacht is besteed aan de afwerking van natuurstenen panelen. Al in december 1956, als het ontwerp in de Amerikaanse vakliteratuur wordt gepubliceerd, beschrijft Breuer dat de textuur zal worden verlevendigd door het oppervlak van de kalksteen door middel van de frijntechniek op te ruwen. "The striation pattern will vary from stone to stone – some vertical, others horizontal, the remainder diagonal in either direction".⁷⁴ Door de frijnrichting per paneel af te wisselen is een levendig patroon ontstaan dat bewust is aangebracht om te voorkomen dat het gebouw op een lelijke manier oud wordt. Het vuil dat door regenwater langs de gevel loopt, veroorzaakt op deze manier geen egale grauwsuier, maar een contrastrijk patina van vervuilde en schoongespoelde vlakken. Een vergelijkbaar principe van 'growing old gracefully' past Breuer twee jaar eerder toe in de gevel van de Rotterdamse Bijenkorf.

74
Architectural Record,
december 1956, p.176.

Entreepartijen

Beide volumes hebben een eigen ingang die asymmetrisch zijn gesitueerd. In de gevels vallen deze op door de dubbelhoge portieken en de daarboven geplaatste vlaggenstokhouders. De ingang aan het Lange Voorhout biedt oorspronkelijk toegang tot het diploma-tieke deel van de ambassade, de zogenaamde Kanselarij, met kantoren voor de attachés en de ambassadeur. Deze ingangspartij is de meest voorname van de twee, dat wordt onderstreept door de dubbele hoogte van de achterliggende hal en het wapen van de VS dat in gestileerde vorm op een teakhouten paneel boven de deur is aangebracht. De hal loopt tot de achtergevel door en heeft aan beide zijden dubbelhoge puien van teakhout met grote glasoppervlakken en dubbele glazen deuren. Dit levert een bijzondere zichtlijn op vanaf de straat naar de binnentuin en het auditorium.

De ingang aan het Korte Voorhout geeft toegang tot het oorspronkelijk publieke deel van de ambassade: de kantoren, de bibliotheek en het auditorium van USIS. Boven de entree geen wapen, maar een gesloten muurvlak van natuursteen. De achterliggende hal is slechts één verdieping hoog, maar biedt oorspronkelijk ook een doorkijk naar het binnenterrein. De entree bestaat ook hier uit een teakhouten pui met grote glasvlakken en dubbele deuren.

Voor beide entrees bevindt zich een natuurstenen bordes vanaf de straat bereikbaar door een trap. De trappen nemen niet de gehele breedte van de portieken in en steken gedeeltelijk uit de rooilijn. Ze worden geflankeerd door ronde teakhouten leuningen met messing hoekstukken die doorlopen langs de randen van de bordessen. De wanden van de portieken zijn bekleed met ruw gehakte strips van wit Christallino natuursteen die in lengterichting zijn aangebracht.

Leuning en wapen van de Verenigde Staten uitgevoerd in teakhout.

Het gebruik van teakhout afkomstig uit Birma en Christallino uit Zwitserland is een gevolg van het beleid van FBO om voor de bouw van ambassades gebruik te maken van bouwmaterialen die in het buitenland worden betrokken in ruil voor de aflossing van oorlogsschulden. Ook de kozijnen worden op deze manier aangeschaft bij een Engelse fabrikant.

Binnenterrein en auditorium

De twee vleugels zijn door een transparant tussenlid met elkaar verbonden. Dit vier bouwlagen hoge verbindingsdeel is zeer minimalistisch vormgegeven met dunne betonnen 'bruggen' en geheel van glas voorziene, stalen puien. Hierdoor is een derde zichtlijn door het gebouw gecreëerd. Deze biedt vanaf de straat een blik op het binnenterrein, vanaf het binnenterrein op de gevel van de Koninklijke Schouwburg, en vanuit het tussenlid naar buiten.

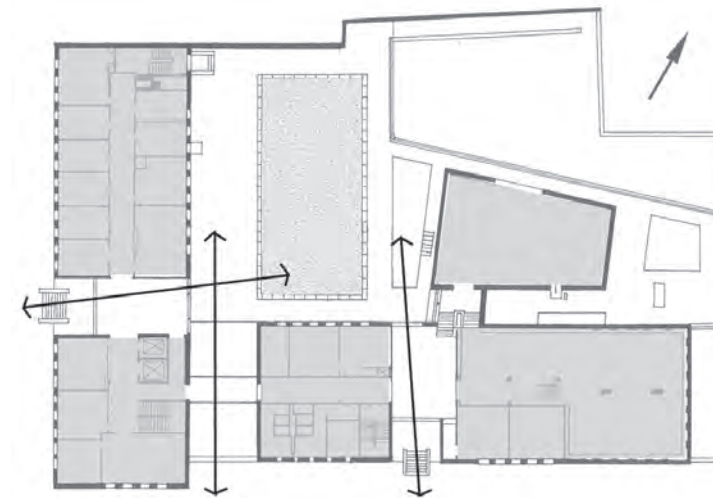
Tezamen omsluiten de twee vleugels een rechthoekig binnenterrein waarin Breuer het auditorium, de hellingbaan naar de parkeerkelder, en de tuin heeft ondergebracht. Het gehele binnenterrein is ten opzichte van het maaiveld opgetild tot de hoogte van de bakstenen plint en is in feite opgedeeld in twee helften. De oostelijke helft wordt grotendeels ingenomen door het enigszins verdiepte, trapeziumvormige auditorium, dat met de smalle kant richting het Smidsplein is georiënteerd. De brede zijde grenst aan de tuin en aan deze kant is een betonnen noodtrap als een sculpturaal element aan de gevel geplaatst. Het auditorium is rondom bekleed met dezelfde natuursteensoort als de gevels en heeft alleen in de noordgevel één groot venster. Het dak van het auditorium loopt schuin op in de richting van de kanselarij. In combinatie met de taps toelopende plattegrond, de schuingeplaatste wanden en de perfecte detaillering levert dit messcherpe contouren op.

Het auditorium is op enkele meters afstand van de USIS-vleugel gesitueerd en wordt daarmee verbonden door een klein tussenlid. Deze ruimtelijke opzet van een bijzonder vormgegeven annex dat via een tussenlid is verbonden met het hoofdvolume, past Breuer achter elkaar toe in al zijn ontwerpen voor Nederlandse gebouwen. De Bijenkorf heeft oorspronkelijk het zogenaamde Bijkorama, een transparant paviljoen dat als een

satelliet van het warenhuis op het naastliggende, voor uitbreiding bestemde stuk grond heeft gestaan. Bij het kantoorgebouw van Van Leer's vatenfabriek is een diabolovormige kantine door middel van een transparante verbindingsgang met de kantoren verbonden.

De ruimte achter het auditorium wordt ingenomen door een hellingbaan naar de parkeerkelder, die bereikbaar is via een poort aan het Smidsplein. Het oorspronkelijke hekwerk dat het terrein afsluit van de openbare ruimte is verdwenen, maar langs de rand van de hellingbaan is de oorspronkelijke balustrade nog wel aanwezig. De toegang naar de parkeerkelder is smal aan de kant van het Smidsplein, maar verbreedt zich achter de bebouwing van het Smidswater.

De westelijke helft van het binnenterrein ligt op de parkeerkelder en is als tuin ingericht. Hier is enige intimiteit gecreëerd door de diepe, belendende bebouwing aan de zijde van het Lange Voorhout af te schermen door een hoge wand van zwarte verglaasde baksteen en door het auditorium dat de ruimte aan de oostzijde begrensd. De inrichting van de tuin is door Marcel Breuer ontworpen en bestaat slechts uit drie elementen: een rechthoekig verhoogd grasvlak, een rondom doorlopend plaveisel van ruwe breuksteen en één boom in de hoek van de tuin naast het transparante tussenlid. Het strak omkaderde grasvlak is op een subtiele manier ingepast in de ruimte, waardoor zichtlijnen door het gebouw en de tuin worden begeleid. Het oorspronkelijk onregelmatige patroon van de breuksteentegels met grote voegen waartussen grassen en onkruid omhoog groeien, vormt een bewust contrast tegen de strakke contouren van het gebouw. In de keuze voor de boom, een zuilbeuk of 'fagus sympathica dawyck', is rekening gehouden met de plaatsing in de beperkte ruimte in de oksel van het gebouw. De takken van deze soort groeien nauwelijks uit en de beuk verliest zijn blad pas bij het uitkomen van nieuwe blaadjes, zodat ook in de winter een natuurlijke aanblik wordt geboden.

Plattegrond begane grond.

*Binnerrein met audito-
rium, toegang parkeerkelder
en verhoogd grasvlak.*

Interieur

Entrees en trappenhuizen

De binnenkant van de ambassade kenmerkt zich door dezelfde minimalistische benadering als het exterieur. Het gebouw is op de eerste plaats een kantoorgebouw met een functionele indeling, die al naar gelang de ruimtebehoefte kan worden aangepast. In de beide vleugels zijn kantoorruimten langs voor- en achtergevels gesitueerd, die worden ontsloten door een middengang. De gangen in het USIS-gedeelte lopen via het transparante tussenlid door tot aan de gangen in de kanselarij. Daar waar de gangen elkaar ontmoeten bevinden zich het hoofdtrappenhuis en de liftkoker met een dubbele lift.

De kwaliteit van het interieur wordt vooral mate bepaald door de aandacht die Breuer heeft geschonken aan centrale ruimten, zoals de entreehallen, de trappenhuizen, liftkokers en toiletten. Deze worden bepaald door het gebruik van natuurlijke en contrasterende materialen, terughoudend kleurgebruik, een zorgvuldige maatvoering en sublieme detaillering. Zo zijn de wanden van de entreehallen met dezelfde christallino strips bekleed als die van de portieken. In combinatie met de grote glazen puien wordt de suggestie gewekt dat binnen en buiten in elkaar overlopen. De vloeren van de hallen zijn van ruw bewerkte, zwarte leisteen uit Noorwegen.

Door de dubbele hoogte van de entreehal in de kanselarij en de oorspronkelijke doorgangen in de zijwand naar het trappenhuis en de liften, is hier een bijzondere ruimtewerking tot stand gebracht. Dwars door dubbelhoge entreehal loopt een grindbetonnen loopbrug die de gang op de eerste verdieping met de liften en het trappenhuis verbindt. Het doorkijkje in de zijwand is voorzien van een gesloten balustrade van grindbeton identiek aan de loopbrug.

De entreehal van de USIS-vleugel heeft niet de dubbele hoogte, maar is oorspronkelijk wel even breed als de ingang van de kanselarij. De grote open ruimte biedt doorzicht naar de tuin en sluit aan op het tussenlid naar het auditorium. Omdat dit enigszins verdiept is, biedt een halfhoog trapje vanuit de hal en vanuit het souterrain toegang tot het tussenlid. De christallino strips zijn hier op de wanden en de balustrades doorgezet en de zwarte leisteen op de vloeren en de trappen. Het teakhout dat buiten is toegepast keert terug in de trapleuningen. De gesloten zijwand van het tussenlid is binnen bekleed met grote panelen Muschelkalksteen.

Direct naast de entree aan het Korte Voorhout bevindt zich een trappenhuis. Dat is opgebouwd uit bordestrappen belegd met ruw bewerkte, grijze natuursteen en zeer open balustrades van verchromde platstaal met teakhouten leuningen. Het noodtrappenhuis in de kanselarij heeft een identieke detaillering alleen met mat gemoffelde balustrades. Aan het hoofdtrappenhuis in de kanselarij heeft Breuer de meeste aandacht besteed. Het gehele trappenhuis, maar ook de buitenkant van de tegenoverliggende liftkoker, is bekleed met christallino op de wanden. De vloeren van de bordessen en de trappen zelf zijn met zwarte leisteen belegd.

Dubbelhoge entreehal kanselarij.

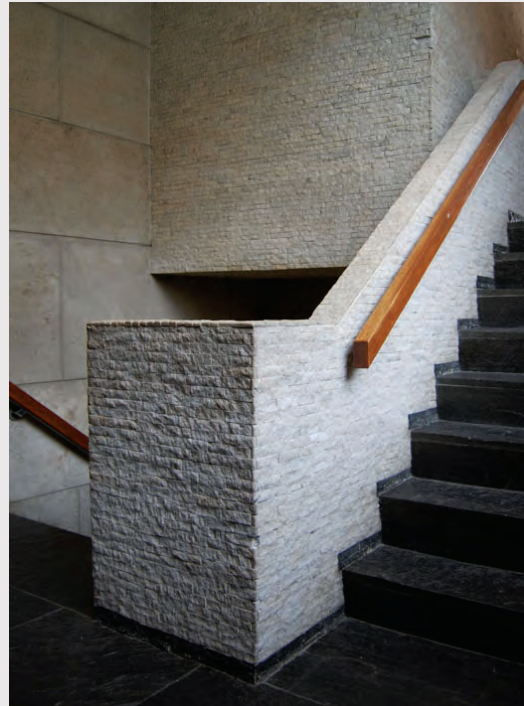

Entree USIS met doorkijk naar binnentuin en trap naar auditorium.

Trappenhuis USIS-vleugel (links) en constructie trap Unesco-gebouw (rechts).

Hoofdtrappenhuis (links) en trap naar auditorium (rechts).

Teakhouten deurknop in trapeziumvorm.

Conferentiezaal.

Ambassadeurskamer met open haard.

Het meest in het oog springend is de middenwand die is voorzien van driehoekige inkepingen. Dit geeft het trappenhuis een unieke, ruimtelijke ervaring. Dit type trap past Breuer ook toe in Amstelveen en vindt zijn oorsprong in het Unesco-gebouw in Parijs, dat Breuer samen met Nervi en Zehruss een paar jaar vóór de ambassade ontwerpt.

De toepassing van natuurlijke materialen is exemplarisch voor de ontwikkeling van het naoorlogse interieur in de VS. Vanaf 1940 ontstaat een tendens in de toepassing van natuurlijke materialen door invloed van het werk van de Finse architect Alvar Aalto. Veel jonge Amerikaanse architecten zien zijn werk op de World Fair van 1939 in New York. De manier waarop Aalto de modernistische vormentaal verbindt met Finse architectonische tradities, zoals het gebruik van ruw bewerkte natuurlijke materialen, blijkt goed aan te sluiten bij de Amerikaanse smaak. Dit zogenaamd 'naturalistisch modernisme' draagt mede bij aan de acceptatie van het modernisme in de VS en heeft ervoor gezorgd dat architecten afwijken van de 'mechanomorfolgie' van de jaren twintig en zich meer gaan toeleggen op een persoonlijke, ambachtelijke stijl.⁷⁵

In de interieurs van Breuer tekent zich zo'n persoonlijke stijl duidelijk af. Die manifesteert zich in de Nederlandse gebouwen door het overeenkomstig materiaalgebruik zoals leistenen vloeren en trappen, natuurstenen wandbekledingen, grindbetonnen kolommen en teakhouten elementen als leuningen en deurgrepen. In de gangen van de ambassade laat Breuer de grindbetonnen kolommen in het zicht en voor de binnendeuren ontwerpt hij een deurknop van teakhout en staal waarin de trapeziumvorm van de vensters terugkeert. Een ander motief voor het gebruik van teakhout is de persoonlijke voorkeur van de ambassadeur die dit materiaal zou prefereren boven de door Breuer voorgestelde stalen leuningen.⁷⁶ Breuer kan hier, gezien zijn andere ontwerpen, onmogelijk grote bezwaren tegen hebben gehad.

Bijzondere ruimten

De hand van Breuer is ook te zien in een aantal vertrekken met een bijzondere bestemming. In de kanselarij bevindt zich op de kop van de tweede verdieping een conferentiezaal. Deze is rondom bekleed met teakhouten elementen met trapeziumvormige belijning. Een van de wanden is geheel voorzien van een eveneens teakhouten boekenkast. Een vergelijkbare wandbekleding is ook te vinden in de ambassadeurskamer op dezelfde verdieping, hoewel de originele kleur hier is overgelakt. In de ambassadeurskamer bevindt zich ook een grindbetonnen open haard die als een vrijstaand meubelstuk iets voor de wand is geplaatst. Deze haard is op basis van aanwijzingen van Breuer uitgewerkt door de Nederlandse architect Leo de Bever, op dat moment werkzaam op het bureau van Breuer.

In de USIS-vleugel bevindt zich de bibliotheek met een dubbele verdiepingshoogte. De ruimte wordt bepaald door twee centraal geplaatste, 'getordeerde' kolommen van grindbeton, dat wil zeggen dat het rechthoekige grondvlak van de kolommen op de vloer negentig graden is gedraaid ten opzichte van de bovenkant van de kolommen. Een teakhouten trap in de voorruimte van de bibliotheek leidt naar een entresol, die door middel van stalen dragers is opgehangen aan het plafond. Rondom zijn de wanden voorzien van teakhouten boekenkasten, zowel op de begane grond als op de entresol. De sfeer is die

De bibliotheek in oorspronkelijk en huidige vorm.

⁷⁵
Stern et.al., p.539.

⁷⁶
Loeffler, *The Architecture of Diplomacy*, p.93.

van een klassieke bibliotheek, die door de oorspronkelijk open balustrade wordt versterkt. Boven de manshoge boekenkasten van de entresol bevindt zich een aantal vensters die voor daglicht in de ruimte zorgen.

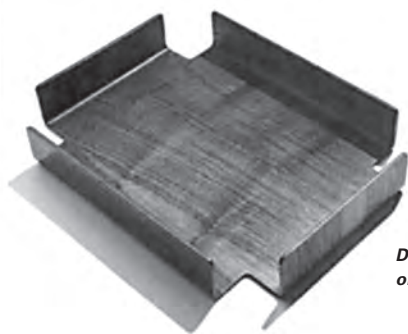
Net als aan de buitenkant heeft Breuer ook aan de binnenzijde van het auditorium veel aandacht besteed. De karakteristieke ruitvormige betonconstructie van het plafond is oorspronkelijk prominent in beeld gelaten. Het verbijzonderen van de dakconstructies van 'losse' paviljoens past Breuer ook toe bij De Bijenkorf en het kantoorgebouw van Van Leer. Het Bijkorama heeft een dun, concaaf schaaldak rustend op vier stalen kolommen en de kantine van Van Leer heeft driehoekige kolommen en dakdelen die 'vloeiend' in elkaar overgaan.

Visuele diplomatie

De inrichting van de ambassade, zoals de keuze voor het meubilair en de stoffering, is niet bepaald door Marcel Breuer, maar is verzorgd door de Furnishings Branch van FBO. Die wordt van 1949 tot 1972 geleid door interieurarchitecte Anita Möller Laird. Geheel in overeenstemming met het architectuurbeleid van FBO werkt Möller, opgeleid aan de Parsons School of Design in New York, aan tientallen interieurontwerpen voor ambassades, consulaten en woningen voor diplomatiek personeel over de hele wereld. Haar ontwerpen dragen bij aan de diplomatieke boodschap van de Verenigde Staten. Interieurarchitectuur wordt ook nadrukkelijk ingezet als een visuele vorm van diplomatie bedoeld om de wereld te laten zien hoe Amerika leeft, en "to show the efficiency and dignity of the products of our democratic way of life".⁷⁷

Dat betekent dat in de keuze van het meubilair zoveel mogelijk gebruik wordt gemaakt van Amerikaanse producten. Aangezien de aankopen van het benodigde meubilair gefinancierd worden door buitenlandse kredieten, selecteert FBO voor de inrichting van ambassades ook meubels en accessoires uit het buitenland, waaronder tapijten uit India en gordijnen uit België. Om toch ook Amerikaanse ontwerpen te kunnen toepassen, maakt State Department afspraken met buitenlandse meubelfabrieken om Amerikaanse meubels in licentie te vervaardigen.

⁷⁷
Anderson, p.61.

Door Jules Wabbes
ontworpen postbak.

Voor de levering van meubels voor Den Haag wordt een contract gesloten met het Belgische Mobilier Universal die de ontwerpen van de Amerikaanse meubelproducent Dunbar zou vervaardigen. Mobilier Universal wordt in 1957 opgericht door de Belgische interieurarchitect Jules Wabbes. Hij krijgt begin 1959 de opdracht om de meubels voor de ambassade te produceren en te installeren. Wabbes reist voor de opdracht af naar Washington en ondervindt daar de veeleisendheid van State Department ten aanzien van de presentatie, de materiaalkeuze en het tijdsbestek van de projecten. Tussen de opdracht en de opening van de ambassade liggen nog maar enkele maanden. Wabbes heeft een goede indruk achtergelaten want ook in de keuze en de levering van meubelstoffen krijgt hij een rol. Bovendien maakt hij speciaal voor de ambassade een ontwerp voor postbakjes van gebogen hout, geproduceerd in zijn eigen fabriek.⁷⁸

De keuze voor Mobilier Universal komt voort uit het inlossen van Belgische schulden, maar heeft ongetwijfeld ook te maken met de kwaliteiten van Wabbes als ontwerper. Zijn meubels vertonen overeenkomsten met de ontwerpen van Dunbar: eenvoudig, solide, tijdloos en veelal van hout gemaakt. De kantoorinrichtingen van Wabbes zijn bovendien sterk beïnvloed door de moderne en zakelijke interieurs van kantoren in de Verenigde Staten. Door zijn contacten bij de Belgische luchtvaartmaatschappij Sabena, voor wie hij vliegtuiginterieurs ontwerpt, vliegt Wabbes begin jaren vijftig meerdere keren naar Amerika. Daar raakt hij onder de indruk van moderne architectuur, zoals het beroemde Lever House in New York, ontworpen door SOM.

Comfortabel modernisme

Ondanks de betrokkenheid van Jules Wabbes, houdt Anita Möller de supervisie over het interieur van de ambassade. Zij maakt de keuze voor de meubels uit de collectie van Dunbar Furniture Corporation. De ontwerpen van deze ambachtelijke meubelfabriek uit Berne (Indiana) zijn allemaal van de hand van meubelontwerper Edward J. Wormley. Na een korte studie aan het Art Institute of Chicago start Wormley in 1928 op 21-jarige leeftijd zijn loopbaan als interieurarchitect. In 1931 gaat hij een langlopende samenwerking aan met Dunbar, die voor de fabriek en voor Wormley tot grote successen en beroemdheid leidt. In het begin ontwerpt Wormley zowel traditionele als moderne meubels, maar aan het eind van de jaren dertig verschijnt een geheel moderne collectie, die de verkoop van traditionele meubels overschaduwet.

Anders dan de onder architecten veel bekendere fabrikant Herman Miller, die de aluminium en kunststof stoelontwerpen van Charles en Ray Eames produceert, werkt Dunbar overwegend met hout, zowel voor constructieve elementen als in de afwerking. De productie wordt gestandaardiseerd, maar blijft grotendeels met de hand en in gelimiteerde oplage uitgevoerd. Daarmee sluiten de meubels van Dunbar eerder aan bij de moderne Scandinavische vormgeving uit die tijd dan bij de Amerikaanse avant-garde, die wordt gedomineerd door de Internationale Stijl. Desondanks maken de ontwerpen van Wormley deel uit van 'good design' tentoonstellingen in het Museum of Modern Art in New York en zijn ze van grote betekenis voor de verspreiding en acceptatie van modern meubilair in Amerika.

Een verklaring voor het succes van het 'Dunbar Modernisme' is de minder extreme vormgeving en de nadruk op het comfort van de meubels. Amerikanen prefereren op dat moment "het leven mét meubels boven het tonen ervan" en zien graag subtiele verwijzingen naar het verleden terug in het ontwerp.⁷⁹ De abrupte stijlbreuk met het verleden van de ontwerpers van de Internationale Stijl wordt in de Verenigde Staten nauwelijks gewaardeerd of zelfs helemaal niet begrepen. In plaats van vernieuwing zoekt Wormley naar een versoering van klassieke vormen en maakt een vertaalslag naar contemporaine leefstijlen. Hij biedt een aantrekkelijk en comfortabel alternatief voor zowel traditioneel als modern design.

De reden dat Anita Möller haar interieurontwerp voor de ambassade baseert op de meubels van Dunbar komt zoals genoemd voort uit de wens om een zoveel mogelijk Amerikaanse uitstraling te bereiken zonder in te leveren op comfort. Enkele jaren eerder, als de modernistische architectuur van State Department onder vuur ligt, wordt ook kritiek geuit op de selectie van het meubilair door FBO. Meubelfabrikant Knoll krijgt aan het begin van de jaren vijftig de opdracht voor het leveren van Barcelona-stoelen en andere ontwerpen voor de consulaten in Duitsland en voor de ambassade in Brussel. Het diplomatiek personeel is helemaal niet gecharmeerd van dit moderne buisframemeubilair. Vooral de oudere medewerkers hebben moeite met het comfort van de stoelen. De stoelen breken soms af en de transparantie brengt personeel en bezoekers in verlegenheid. Dit leidt ertoe dat in de tweede helft van de jaren vijftig wordt gekozen voor het minder uitgesproken, maar wel eigentijdse meubilair van Dunbar.

Hoe de oorspronkelijke inrichting van de ambassade eruit heeft gezien – het meubilair is niet meer aanwezig – is alleen op zwart-wit foto's van vlak na de oplevering te zien. Deze geven geen informatie over de kleuren van de toegepaste stoffering zoals gordijnen en meubelstoffen in de ambassadeurskamer, de conferentiezaal en het auditorium, maar wel een beeld van het gebruik van de meubels. Niet bekend is of het Dunbar-meubilair in alle vertrekken heeft gestaan of alleen in representatieve ruimten van belang voor de visuele diplomatie. De klapstoelen in het auditorium zijn in elk geval niet door Mobilier Universal geleverd, maar door de firma Raket uit Arnhem.

⁷⁹
Pina, p.V.

⁷⁸
zie: Ferran-Wabbes.

Het auditorium met ruitvormige dakconstructie.

Perceptie

Verwijten aan Breuer

Als de ambassade in 1959 is opgeleverd, verschijnen uitgebreide artikelen in de Haagse pers en in landelijke en buitenlandse vakbladen. Van tumult, zoals bij de presentatie van het ontwerp, is geen sprake meer. *Het Vaderland* besteedt helemaal geen aandacht aan het nieuwe gebouw, maar *De Haagsche Courant* meldt dat “de storm van verontwaardiging over de hypermoderne Amerikaanse ambassade is vrijwel geluwd [...]”.⁸⁰ Een week na de officiële opening krijgt ook de Haagse bevolking een kans om binnen te kijken en dan schrijft de krant: “de fraaie natuurstenen binnenmuren, de luxueuze inrichting van de kamers, alsook het uitzicht uit de trapeziumvormige ramen wekte veel bewondering”.⁸¹

Ook architectuurcorrespondent Rein Blijstra van *Het Vrije Volk* is positief: “De vrees dat het op onaanvaardbare wijze de historische omgeving zou overheersen is niet bewaardheid”. Blijstra waardeert vooral de eenvoud van de opzet. “De strakke lijnen, de ondanks de schuine arcering rustige proporties in de gevel, het mooie materiaal, en vooral de uitstekende binnenplaats moeten ons en de architecten onder ons toch wel even waarschuwen dat men in het buitenland naar andere vormen zoekt en die zo nu en dan ook vindt”.⁸²

De Nederlandse vakpers is een stuk harder in zijn oordeel, met J.J. Vriend als de meest kritische. In zijn artikel in *De Groene Amsterdammer* begint Vriend nog met enige waardering over het gebouw dat hij als “een vakkundig en “smaakvol” geheel van kantoorruimten met eenvoudige, doch niettemin dure afwerking”.⁸³ Hij prijst de kleurbehandeling van wit en grijs in verschillende nuances, maar merkt op dat het gebouw verder geen ruimtelijke belevenis biedt. Het is de “genormaliseerde esthetiek van deze tijd”.

Vriend gaat in op de trapeziumvorm die op verschillende plekken terugkeert in het gebouw, zoals in de kolommen van de bibliotheek. Deze ruimte vindt hij op zichzelf sympathiek maar de vorm en functie van deze kolommen vindt hij onbegrijpelijk. Ze detoneren volgens hem in deze betrekkelijk kleine ruimte, vooral ook “door de gewild eerlijke materiaaldemonstratie”. De gebruikte natuursteen is prachtig en smaakvol aangebracht in de gang en de trappenhuizen, maar is “in zijn smetteloze blankheid overdadig toegepast”. Ook begrijpt Vriend niet waarom voor de zoveelste variant op de Thonetstoel is gekozen voor het auditorium. “Elke zich zelf respecterende architect in Nederland had dit niet durven plaatsen. Wat zou onze grote Rietveld van zulks een zaaltje hebben gemaakt?” Hier levert Vriend onterecht kritiek op Breuer die helemaal niet verantwoordelijk is geweest voor het meubilair.

Het grootste probleem heeft Vriend met de trapeziumvormige vensters. Breuer zou de onalledaagse vorm op een transatlantische vlucht hebben bedacht en omdat van bovenaf gezien alles dichter bij de grond steeds kleiner wordt. Het is dus niet verwonderlijk dat Breuer met deze vorm op de proppen komt, meent Vriend. “De trapeziumvormige ramen zijn blijkbaar het allesbeheersende uitgangspunt geweest voor dit ontwerp, maar zij hebben nauwelijks of geen verband met de daarachter liggende kantoorruimten. Het dient gezegd dat deze fameuze muuropeningen in werkelijkheid niet zo’n irriterende

indruk maken als zij het bij vroegere, getekende informaties en tijdens de uitvoering deden”.⁸⁴ Maar het feit dat juist een architect als Breuer met ‘roots’ in het Bauhaus een dergelijk spel van materiaal en ornament bezigt, is voor Vriend onverkwikkelijk. J.J.P. Oud kreeg de volle laag van zijn modernistische collega’s toen hij ornamenten toepaste in het BIM-gebouw, maar nu begint het decoratief monumentale internationaal tot de goede toon te horen. Vriend eindigt zijn kritiek met de vraag wat het aandeel van Breuer is in het ontwerp van de ambassade, gezien het teleurstellende gebouw en het feit dat Breuer tijdens de bouw maar een paar keer in Den Haag is geweest. Zal Breuer zich in de toekomst tevreden kunnen stellen met een rol als ‘vliegende decorateur’? “Men denkt met enige droefenis aan het vroegere eenvoudige, menselijke werk van zulk een hoogst begaafde architect als Breuer en de indruk laat niet af dat hij de prijs voor roem en grootheid rijkelijk heeft betaald”.

In het tijdschrift *Bouw* doet Vriend het nog een keer dunnetjes over. Hij vraagt zich nogmaals af waarom de vroege werken van Breuer meteen waardering oproepen en “dit oppervlakkige, spectaculaire geval, dat ons tracht te overbluffen” niet. “Wij zien een oorspronkelijk waarachtig functioneel architect zich verliezen in *l’art pour l’art* in een modieuze opschik van in wezen elementaire ruimtevormen”.⁸⁵

In hetzelfde *Bouw* schrijft R.C. Hekker positief over de ramen. Hij stelt dat glasbanen de compositie zouden verbrokkelen en simpele rechthoekige vensters een bunkerachtig effect opleveren. De gekozen trapeziumvormen geven door hun verwijding naar boven een gevoel van openheid. De Haagse architect W.S. van de Erve schrijft in *Bouwkundig Weekblad* als enige iets over de stedenbouwkundige situatie. Met de verbreding van het Korte Voorhout en de bouw van ambassade is daar een verbetering opgetreden. Hij vindt het gebouw wel enigszins te hoog en hoewel dat nodig is om alle functies erin onder te brengen, ziet hij het gebouw liever op een andere plaats. Over de architectuur is hij kritisch. Van de Erve mist een waardige bekroning en een sokkel van het gebouw. De plint van zwarte steen vindt hij niet passend voor een ambassade, “onder een statiekleed draagt men geen gebreide sokken”.⁸⁶ Over de vorm van de ramen is al veel gezegd, aldus Van de Erve, en dat is geheel terecht. De uitleg van Breuer dat met deze vorm de inking vanaf de straat wordt beperkt, mist alle grond.

In het *Katholiek Bouwblad* vergelijkt Mr. A. van Rooij alle drie de Nederlandse gebouwen van Breuer en concludeert dat de ambassade de minste is van de drie. “Het gebouw lijkt ons de vrucht van een conventionele opdracht en wellicht nog beperkt door de noodzaak wat schaal betreft een zekere aanpassing bij de oude huizen van het Voorhout te bereiken”.⁸⁷ Maar over die aanpassing is Van Rooij positief. “Wellicht is de verwezenlijking van dit laatste oogmerk wel het best geslaagde moment in het gebouw. Door het haaks op elkaar staan der beide, los door glaspartijen verbonden, vleugels, door de matige hoogte van de etages en vensters en door de fijne ritmiek van het steeds doorgevoerde trapeziummotief is een gevoelige maatvoering bereikt, die met de omgeving niet contrasteert”.

Ook Walter H. Waggoner, correspondent van *The New York Times*, gaat in op het aspect van de inpassing in de historische omgeving. Hij is van mening dat Breuer er door de toepassing van natuurlijke en traditionele materialen in is geslaagd om een scherp contrast tussen het hedendaagse en het historische te voorkomen. Dat is volgens hem ook de reden dat Breuer het gebruik van grote glasvlakken, glimmend metaal en heldere kleuren heeft vermeden. “And there are other little touches that try to catch the spirit of the neighborhood: a narrow balcony on the Lange Voorhout or front side, not of gilded wrought

⁸⁴ zie: Vriend.

⁸⁰ “Marcel Breuers Amerikaanse ambassade blijkt aanwinst”, *De Haagsche Courant*, 16 mei 1959, p.2.

⁸¹ Van Heijningen et.al., p.45.

⁸² Ibid.

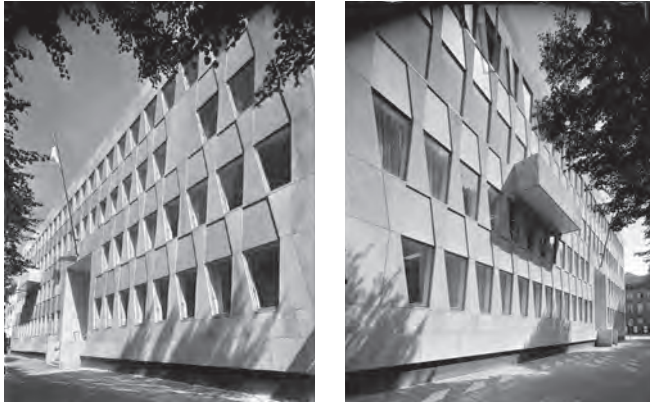
⁸³ zie: Vriend.

⁸⁵ J.J. Vriend in *Bouw*, 25 juli 1959, p. 871.

⁸⁶ Van de Erve, p.580.

⁸⁷ Van Rooij, p.325.

Zonlicht strijkt langs de gevel van de ambassade.

iron but a balcony nevertheless; and front stairs to the main entrance that are descendants of the front stairs rising to the older doorways along the way to the Palace".⁸⁸ De ophef over de aantasting van het historisch karakter van het Lange Voorhout wordt hierdoor enigszins bijgesteld.

Genuanceerd modernisme

In tegenstelling tot de Nederlandse architectuurcritici, laten buitenlandse journalisten zich veel minder leiden door de persoonlijke beleving of architectonische voorkeur. De Amerikaanse vakbladen schrijven meer in algemene termen over het buitenlandse architectuurbeleid dan dat ze ingaan op de kwaliteiten van afzonderlijke ambassades of richten zich op de vraag hoe een Amerikaanse ambassade eruit moet zien.⁸⁹ De artikelen in Duitse en Spaanse publicaties gaan ook in op de gevel van de ambassade, maar proberen de indeling met de trapeziumvormige vensters veel meer te verklaren vanuit een technische of artistieke benadering. De 'lichtelijk geparfumeerde natuurstenen gevel' in de bewoordingen van J.J. Vriend komt hierdoor in een ander daglicht te staan.

De reden voor de trapeziumvormige vensters ligt op de eerste plaats in het feit dat Breuer gefascineerd is geraakt door de zeshoek of hexagoon. In zijn ogen is de zeshoek de meest efficiënte geometrische vorm, niet alleen omdat het andere vormen op zes punten raakt, maar ook omdat het interessante afgeleide vormen oplevert. In feite is de trapeziumvorm een halve zeshoek en de Y-vorm het raakpunt van drie zeshoeken. De zeshoek, de trapeziumvorm en de Y-vorm spelen in bijna al zijn gebouwen vanaf de jaren vijftig een rol.⁹⁰ De Y-vorm keert onder andere terug in de plattegrond van het Unesco-gebouw en in die van het kantoorgebouw voor Van Leer. Voor de gevel van De Bijenkorf komt de toepassing van een zeshoekig patroon wel heel goed van pas vanwege de onmiddellijke associatie met een honingraat. De gevel van de ambassade is hier een afgeleide van en is door Breuers medewerker Joe Neski tot in detail uitgewerkt.⁹¹

Het ontwerpen van gesloten bouwvolumes slechts verlevendigd en verluchtigd door textuur en geringe glaspartijen is een karakteristiek in veel van Breuers werk in het

⁸⁸ Waggoner, p.21.

⁸⁹ Zie: Huxtable en *Architectural Forum*, mei 1955, p.119; februari 1958, p.67-68.

⁹⁰ Interview Isabelle Hyman, *New York*, 12 december 2007.

⁹¹ Interview Bob Gatje, *New York*, 12 december 2007.

Zeshoekig patroon op de gevel van De Bijenkorf (links) en gekoppelde Y-vorm Van Leer, Amstelveen (rechts).

midden van de jaren vijftig. De architectuurpublicist Cranston Jones schrijft in 1962 dat Breuer in het laatste decennium op zoek was naar de ontwikkeling van een nieuwe gevel. Geconfronteerd met de 'verblindende monotonie van de geprefabriceerde vliesgevel', begon Breuer te experimenteren met een gevel waarin een doorlopend patroon meer nadruk heeft dan de herhaling van verdiepingen. Hij ontwikkelde een sculpturale gevel bestaande uit textuur en diepte, kristallijne oppervlakken en beton als afgewerkt materiaal. "This does not mean that Breuer has willfully set his face against the use of glass; his own exploitation of transparent elements in architecture is not one he is likely to abandon".⁹² Naast De Bijenkorf in Rotterdam is ook de Amerikaanse ambassade een voorbeeld van deze nieuwe gevel, waarbij gebruik is gemaakt van een systeem van terugliggende vensters dat probeert een geheel te creëren, in plaats van een patroon dat uitlegt hoeveel verdiepingen het heeft.

Ook Breuer zelf heeft zich over deze zoektocht naar een nieuwe gevel uitgesproken. In een van zijn gepubliceerde lezingen concludeert hij dat de buitenste kolommen van een gebouw eigenlijk tot de huid behoren en dat ze daar vaak conflicteren met esthetische opvattingen over architectuur. Ten tweede bieden transparante gevels weliswaar de sensatie van uitzicht en een vrije relatie tussen binnen en buiten, maar vormen ze een armzalige bescherming tegen klimatologische schommelingen en de stralende hitte van de zon. Tenslotte conflicteert de vliesgevel als expressie van moderne technologie met diezelfde technologie, aangezien technische elementen als verwarming en koeling het beste gesitueerd zijn in of dichtbij de buitengevel. In zijn ontwerpen vanaf de jaren vijftig probeert Breuer een architectonische oplossing te vinden die deze drie kwesties oplost. Tezamen met een veranderende houding ten aanzien van de techniek en esthetiek van onbehandeld beton, evolueert dit in het latere werk van Breuer tot compleet betonnen gevels van geprefabriceerde elementen met diepliggende vensters.

De gevel van de ambassade speelt een belangrijke rol in de zoektocht naar deze nieuwe architectonische vorm. Door de toepassing van terugliggende panelen is het ook geen abstracte huid geworden, maar een gevel met reliëf en schaduwwerking. Een levendige, plastische gevel die steeds verandert als het licht erlangs schuift. Hiermee neemt Breuer stellingname tegen twee belangrijke principes van de Internationale Stijl: transparantie en zichtbare constructieve elementen. "Form follows function, but not always", zoals hij in de jaren zestig zijn nuances van het Modernisme verklaart.⁹³

⁹² Cranston Jones, *Marcel Breuer 1921-1961*, p.25.

⁹³ Breuer, Papachristou, p.10.

Gevel aan het Korte Voorhout vlak na oplevering.

Wijzigingen na 1960

Omgeving

Na de voltooiing van de ambassade laat de verdere invulling van het Herziene Wederopbouwplan Korte Voorhout nog minstens tien jaar op zich wachten. Ten oosten van de ambassade, aan de andere kant van het Smidsplein, is in 1972 de Franse ambassade gebouwd. Afgezien van de weinig inspirerende architectuur draagt de manier waarop het gebouw op het maaiveld staat niet bij aan een aantrekkelijk straatbeeld. Het gebouw is op een verhoogd voorterrein geplaatst, dat zich met een keermuur en balustrade van de straat afkeert. Naast de Franse ambassade, op de hoek van het Korte Voorhout en de Koninginnegracht, staat het hoofdkantoor van Equity & Law, ontworpen door de Amsterdamse architecten H. le Grand en P. Selle in de periode 1969-1974. Dit gebouw heeft meer variatie in de opzet dan de Franse ambassade, met wisselende verdiepingshoogten en uitragende volumes. De aanblik van het gebouw wordt vooral bepaald door een horizontale geleding, versterkt door de doorlopende vensterstroken en geprononceerde borstweringen. Het aan de overkant van de Gietkom gelegen Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen is aan het eind van de vorige eeuw gesloopt. Het bouwblok tussen de Gietkom en de Kanonstraat wordt nu ingenomen door het kantoorgebouw De Artillerie in een Neoclassicistische stijl gebouwd naar ontwerp van KOW uit Den Haag.

In plaats van het geplande Paleis van Justitie wordt aan de zuidzijde van het Korte Voorhout een ander departement gebouwd. Het Ministerie van Financiën is een ontwerp van rijksbouwmeester J.J.M. Vegter, gerealiseerd in de periode 1958-1971. Ook dit gebouw kenmerkt zich door een sterke horizontale geleding met geprofileerde betonnen borstweringen en oorspronkelijk terugliggende vensterstroken. Het is één van de weinige brutalistische gebouwen van Nederland. Om de 'lelijke' gevel van de Koninklijke Schouwburg te verhullen, is geheel volgens plan een kleine aanbouw gerealiseerd op de hoek met de Schouwburgstraat, dat in de volksmond 'de puist' wordt genoemd. Aan het eind van de vorige eeuw is de lelijke gevel bij de renovatie en uitbreiding van de Koninklijke Schouwburg onderhanden genomen. De Belgische architect Charles Vandenhove heeft op een zeer smalle strook een aantal vierkante meters toegevoegd en de oude zijgevel aan het zicht onttrokken.

Met de grondige transformatie van het Ministerie van Financiën door Meyer en Van Schooten architecten uit Amsterdam is vorig jaar een start gemaakt met de vernieuwing van het Korte Voorhout. Hoewel de renovatie nog in volle gang is, zijn de eerste resultaten duidelijk zichtbaar. Aan de gevel aan het Korte Voorhout is het gebouw over een aantal verdiepingen weggebroken om een doorgang te creëren naar de grootste van de twee binnentuinen die het complex telt. Hierin wordt een nieuwe hoofdentree gemaakt. De andere binnentuin is overkapt waardoor een atrium is ontstaan die onder andere ruimte biedt aan een vergadercentrum. Op de hoek van het Korte Voorhout en de Prinsessegracht is een transparante wintertuin toegevoegd. Deze glazen hoekbebouwing zal als een

*Franse ambassade (links)
en kantoorgebouw Equity
& Law (rechts).*

Ministerie van Financiën.

De inmiddels gesloopte 'puist'.

Ludiek homoprotest en anti-kernwapendemonstratie in de jaren zeventig.

'Plantenbakken' ter bescherming van de ambassade, 1992.

duidelijk landmark gaan fungeren voor de entree van de Haagse binnenstad. De 'puist' is recentelijk afgebroken en de gemeente Den Haag en de Rijksgebouwendienst studeren op een mogelijke herontwikkeling. Hierin speelt ook de ontwikkeling van de noordzijde van het Korte Voorhout een rol. De Rijksgebouwendienst werkt aan plannen om op de plek van Equity & Law nieuwbouw te realiseren voor de Hoge Raad.⁹⁴

Interne wijzigingen

Aan het gebouw van de ambassade zijn in de afgelopen vijftig jaar vooral intern veel wijzigingen doorgevoerd. Deze hebben te maken met veranderende ruimtebehoeften van diplomatieke en ondersteunende diensten. De oorspronkelijke kantine op de bovenste verdieping van de USIS-vleugel is verplaatst naar de kelder, waardoor meer kantoorruimte is verkregen. Verder zijn in dit bouwdeel extra werkplekken gemaakt door zogenaamde 'cubicals' te plaatsen in de bibliotheek en door een deel van de entreehal voor kantoorruimte te benutten. Door dit extra vertrek is de oorspronkelijke zichtlijn naar de tuin verloren gegaan. De bibliotheek heeft vooral aan ruimtelijke kwaliteit ingeboet door de extra werkplekken en het dichtzetten van de balustrade op de entresol.

Van de oorspronkelijke inrichting van het auditorium is weinig over. De akoestische wandbekleding, de theaterstoelen en de verlichtingsarmaturen zijn verwijderd. De ruimte is door een tussenwand opgesplitst en voorzien van een verlaagd plafond. Hierdoor is het ruitvormige patroon van de dakconstructie aan het zicht onttrokken. Met uitzondering van een toiletgroep in de kelder van de kanselarij, zijn alle natte cellen van nieuw sanitair voorzien. De oorspronkelijke terracotta vloertegels en de lichtblauwe wandtegels zijn vervangen. De kantoren in de kanselarij zijn, voorzover bekend, niet ingrijpend gewijzigd. De conferentiezaal en de ambassadeurskamer hebben nog de oorspronkelijke betimmering, maar de grindbetonnen open haard is weggewerkt achter een bekleding van houten boekenkasten. De persoonlijke smaak van een van de ambassadeurs heeft hiertoe geleid.

De belangrijkste wijzigingen die in het gebouw zijn doorgevoerd, zijn het gevolg van de steeds strengere veiligheidseisen. Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw is de

ambassade regelmatig het strijdtoneel van protesten tegen de imperialistische politiek en het minderhedenbeleid van de Verenigde Staten. In Den Haag variëren de protesten van ludieke optredens op de stoep, het blokkeren van de hoofdingang en het bekladden van de gevel met leuzen. Tot echt harde confrontaties komt het niet. Dit in tegenstelling tot Amerikaanse ambassades in het buitenland. Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw vinden er verschillende incidenten en aanvallen plaats in het Midden-Oosten en Afrika die ertoe leiden dat strengere veiligheidseisen worden doorgevoerd. Dit leidt tot vervanging van een aantal diplomatieke posten en aanpassing van bestaande ambassades. Ook in Den Haag worden maatregelen getroffen die de kans op aanvallen moeten verkleinen. Op het trottoir worden tijdelijk betonnen 'plantenbakken' geplaatst tegen het gevaar van rammende voertuigen en er geldt een steeds strenger toegangsregime.

Na 9/11 blijkt een vergaande intensivering van de veiligheidseisen onafwendbaar met allerlei tijdelijke maatregelen in de openbare ruimte rond de ambassade tot gevolg. Uiteindelijk worden de oorspronkelijke entreepartijen afgesloten en aan de zijde van het Smidsplein wordt een container geplaatst waar de controle van bezoekers en bagage plaatsvindt. Vanaf dit punt lopen bezoekers over het binnenterrein naar de entreehal in de kanselarij. Ten behoeve van de rolstoeltoegankelijkheid is aan de kopgevel van het Smidsplein een voorziening getroffen, evenals op het binnenterrein ter plaatse van de entreehal. In de tuin is het verhoogde grasvlak diagonaal doorsneden door een looppad en het breukstenen plaveisel vervangen door moderne betonklinkers.

Ook in het gebouw hebben strengere veiligheidseisen tot wijzigingen geleid. Voor alle vensters op de begane grond en in het transparante tussenlid zijn tralies geplaatst. De entreehal in de kanselarij heeft veel aan ruimtelijkheid ingeboet doordat doorgangen zijn dichtgezet en de loopbrug van een hekwerk is voorzien. In een aantal gevallen is geprobeerd de trapeziumvorm van Breuer te laten terugkeren, zoals in het loket in de zijwand van de entreehal en het hekwerk van de loopbrug. Ondanks de interne wijzigingen en toevoegingen zijn geen grote bouwkundige ingrepen gedaan en zijn de hoofdopzet en de gevels van de ambassade intact gebleven.

⁹⁴
AD-Haagse Courant,
17 januari 2006, voorpagina.

*Binnenrein met verhoogd
grasvlak, plaveisel van
breuksteen en noodtrap van
het auditorium.*

Waardering

Betekenis van de architectuur

STIJL In de periode dat de ambassade is gebouwd, maakt het oeuvre van Breuer een stilistische ontwikkeling door waarbij de zuiver modernistische vormtaal verandert in een meer persoonlijk idioom. Een aantal kenmerkende principes van de Internationale Stijl wordt in overeenstemming gebracht met Breuers ervaringen en opvattingen. Dit komt in het gebouw van de ambassade tot uitdrukking in de natuurstenen gevelbekleding en in de karakteristieke trapeziumvormige vensters die in stilistisch opzicht een unicum zijn. De architectuur kenmerkt zich door een heldere vormtaal, toepassing van ingetogen en natuurlijke materialen, terughoudend kleurgebruik en een doordachte maatvoering en detaillering. Het gebouw straalt een zekere mate van waardigheid uit zonder monumentaal te zijn. Het ontwerp is te typeren als een variant op de Internationale Stijl.

VORM De opzet van het gebouw is helder en overzichtelijk zowel in programmatisch als ruimtelijk opzicht. De twee hoofdvolumes hebben elk een eigen ingang en worden verbonden door een transparant tussenlid, die voor geleiding van het volume zorgt. Het gebouw heeft een relatief gesloten karakter met een aantal doorzichten door het gebouw naar het binnenterrein en vanuit het gebouw naar de omgeving. Het auditorium op het binnenterrein vormt een bijzonder vormgegeven annex die door een verbindingsdeel is verbonden met het hoofdvolume; een ruimtelijke compositie die vaker voorkomt in het oeuvre van Breuer. In typologisch opzicht is de ambassade uniek, aangezien er slechts enkele gebouwen zijn gebouwd in Nederland die voor dit doel zijn ontworpen.

BEELDVORMING Door het relatief gesloten karakter van het gebouw, het intensieve veiligheidsregime en de fysieke maatregelen tegen terreurdreigingen laat de beeldvorming te wensen over. Vlak na de bouw roept de moderne vormtaal in de historische omgeving van het Lange Voorhout kritiek op. Nog steeds kan de architectuur niet bij iedereen genade vinden. Dat heeft te maken met nostalgische gevoelens ten opzichte van wat ooit op de plek van de ambassade heeft gestaan, maar ook doordat de achtergronden en kwaliteiten van de architectuur van de wederopbouwarchitectuur nog niet door een breed publiek worden gezien. Het gebouw is van belang voor de appreciatie en verspreiding van naoorlogse, modernistische architectuur in Den Haag.

INTERIEUR De kwaliteiten van het interieur komen het beste tot uitdrukking in de entreehallen, de trappenhuisen en een aantal bijzondere ruimtes zoals de bibliotheek, het auditorium, de conferentiezaal en de ambassadeurskamer. Het kleur- en materiaalgebruik is ingetogen en terughoudend: christallino, zwarte leisteen, grindbeton en teakhout met veel wit- en grijstinten. In combinatie met de 'comfortabel modernistische' meubels die oorspronkelijk voor het gebouw zijn geselecteerd, is het interieur ook te vatten als een variant op de Internationale Stijl. Tenslotte draagt het oorspronkelijke interieur bij aan de diplomatieke boodschap van het gebouw.

BETEKENIS VOOR DEN HAAG Het gebouw van de Amerikaanse ambassade heeft een grote betekenis voor de stad Den Haag. Op de eerste plaats maakt het deel uit van een unieke verzameling gebouwen die de functie als regeringsstad met zich meebrengt. Ten tweede speelt het gebouw een rol in de wederopbouw van het Korte Voorhout, waarbij het een sleutelpositie inneemt in de ruimtelijke constellatie van het Lange Voorhout als overgang tussen de historische bebouwing en de nieuwe stadsentree. Tenslotte heeft Den Haag met het gebouw een belangrijk werk van een internationaal gerespecteerde architect in huis.

INTERNATIONALE BETEKENIS Het gebouw staat op de eerste plaats symbool voor de diplomatieke betrekkingen tussen Washington en Den Haag. Daarnaast maakt de bouw van de Amerikaanse ambassade deel uit van een omvangrijk bouwprogramma van State Department in de jaren vijftig. Voor het ontwerp van ambassades wordt een nieuwe generatie Amerikaanse, maar internationaal georiënteerde architecten met een modernistische achtergrond ingehuurd. Dit architectuurbeleid heeft internationaal veel waardering geogost onder architecten en diplomaten. Met deze achtergrond draagt het gebouw bij aan de profilering van Den Haag als internationale stad van recht, vrede en veiligheid.

Waarderingskaarten

In de analyse van interieur en exterieur wordt gebruik gemaakt van zes typen waardestellingen die zijn vastgesteld aan de hand van de historische context en oorspronkelijke vormgeving van het gebouw. De waarden maken deel uit van de totale monumentale waarde: het gaat om onderdelen die het gebouw juist 'leesbaar' maken of die de leesbaarheid verstoren:

Ruimtelijke waarde: ruimtelijke organisatie (logistiek) die typisch is voor de oorspronkelijke functie, met andere woorden de ruimtelijke opzet die logisch voortkomt uit het oorspronkelijk gebruik en tevens de link legt tussen het exterieur en interieur;

Functionele waarde: ruimtelijke opzet die logisch voortkomt uit het oorspronkelijk gebruik;

Stilistische waarde: aankleding en afwerking van gebouwdelen en ruimte in samenhang met de functie en de stilistische periode;

Zeldzaamheidswaarde: bepalende karakteristieken van het gebouw;

Indifferent: toevoegingen of veranderingen in de oorspronkelijke opzet die niet verstorend zijn voor de oorspronkelijkheid van het gebouw maar niet beschermenswaardig zijn;

Verstorend: veranderingen of toevoegingen die inbreuk maken op de oorspronkelijkheid van het gebouw.

WAARDERING HOOG (+)

- Stilistisch
- Stilistisch + Zeldzaam
- Stilistisch + Ruimtelijk
- Stilistisch + Ruimtelijk + Zeldzaam
- Ruimtelijk + Zeldzaam
- Ruimtelijk
- Functioneel

WAARDERING MIDDEL (±)

- Indifferent, toevoeging nieuwe elementen
- Indifferent, gewijzigde situatie

WAARDERING LAAG (-)

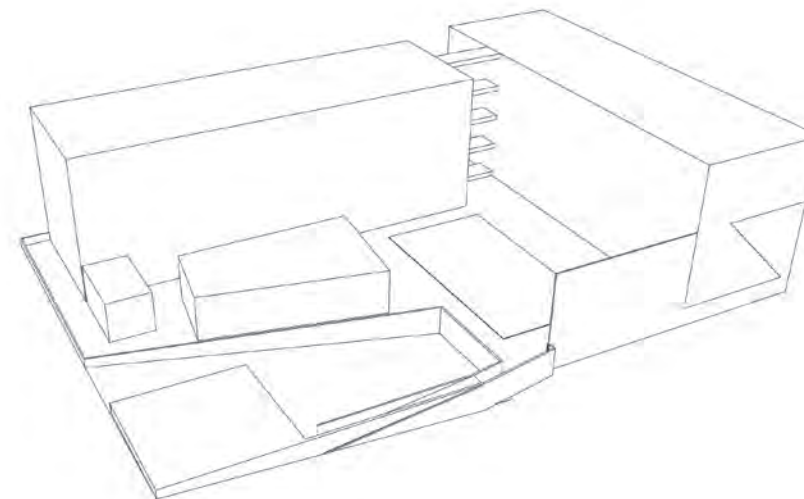
- Verstorend

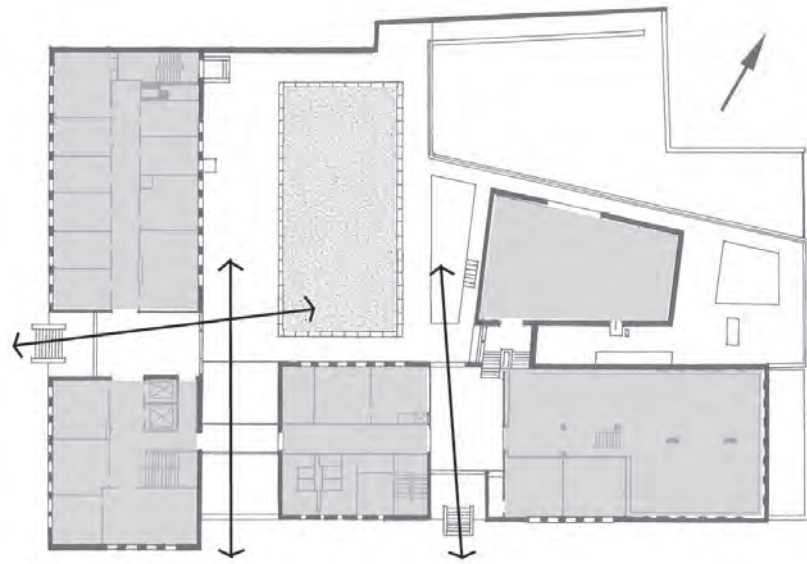
Voor elke verdieping van het gebouw is aangegeven welke waarde is toegekend door toepassing van de in de legenda terug te vinden kleur. Het is belangrijk om deze legenda er naast te houden omdat hierin ook is beschreven wat precies gewaardeerd wordt c.q. waarin de waarde gelegen is. Bovendien brengen de kleurcoderingen 'kansen' en 'gevaarzones', in het spreken over veranderingen en ontwikkelingen, van de ambassade in beeld. De ruimtelijke, stilistische en zeldzaamheidswaarden of een combinatie daarvan duiden kwaliteiten aan die bij toekomstige ontwikkelingen in de gaten dienen te worden en kunnen worden ingezet.

Voor het duiden van veranderingen en latere toevoegingen aan het gebouw die niet beschermenswaardig noch verstorend zijn is de zalmkleur toegepast of is geen inkleuring gedaan. Voor verstorende elementen (toevoegingen of veranderingen) is op de tekeningen de kleur bruin toegepast. De bruine zones en de niet ingekleurde zones bieden mogelijkheden voor herontwikkeling. Wanneer er een bruine streep langs een streep van een andere waarde is getrokken, houdt dat in dat de oorspronkelijke waarde nog aanwezig is, maar in aangetaste vorm. Hier wordt aanbevolen in geval van renovatie te onderzoeken of het mogelijk is de oorspronkelijke waarde te herstellen.

Algemeen vanuit de compositie

De ruimtelijke opzet van het gebouw is helder en overzichtelijk met twee haaks op elkaar staande vleugels verbonden door een transparant tussenlid. De twee vleugels omsluiten het binnenterrein met het auditorium, de ingang naar de parkeerkelder een tuin met centraal gelegen, verhoogd grasvlak. De tuin heeft door de compositie van de verschillende elementen en de afschermdende wand tegen de belendende percelen een redelijke mate van intimiteit. Belangrijk zijn de zichtlijnen door de transparante hallen en het tussenlid. Deze maken het gebouw leesbaar en zorgen voor relaties tussen binnen en buiten. De hoogte van het gebouw is afgestemd op de goothoogte van de tegenoverliggende Koninklijke Schouwburg.

Kelder

- **Stilistisch**

- de bekleding van de liftkoker
- het trappenhuis in de USIS-vleugel

- **Stilistisch + Ruimtelijk**

- het trappenhuis in het verbindingsdeel tussen USIS-vleugel en auditorium

- **Functioneel**

- de parkeerkelder en het noodtrappenhuis

Begane grond

● Stilistisch

- de bekleding van de liftkoker
- het trappenhuis in de USIS-vleugel

● Stilistisch + Zeldzaam

- de gevels rondom
- het auditorium

● Stilistisch + Ruimtelijk

- de entreepartij, de achterliggende hal van de USIS-vleugel met aansluitend verbindingsdeel naar het auditorium
- het transparante tussenlid

● Stilistisch + Ruimtelijk + Zeldzaam

- de entreepartij en achterliggende hal van de kanselarij
- het hoofdtrappenhuis
- de kolommen in de bibliotheek

● Ruimtelijk + Zeldzaam

- de bibliotheek

● Ruimtelijk

- het verhoogde grasvlak in de tuin

● Functioneel

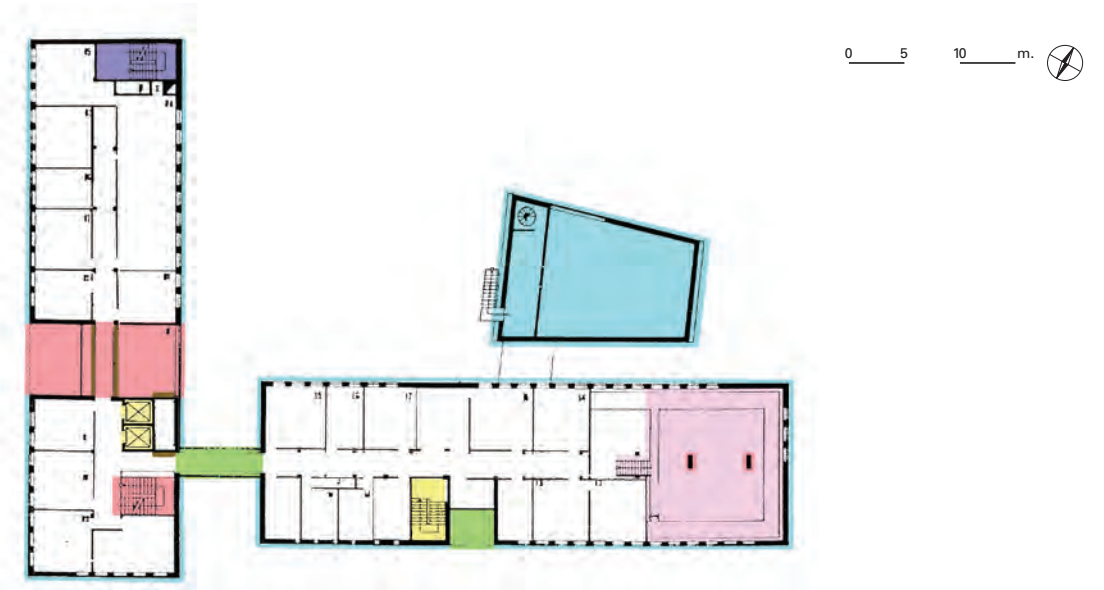
- het noodtrappenhuis

● Indifferent, toevoeging nieuwe elementen

- de hellingbanen voor rolstoeltoegankelijkheid
- de beveiligingsunit aan het Smidswater

● Verstorend

- dichtgezette doorgangen en de zijwand in de entreehal van de kanselarij
- verkleining van de entreehal van de USIS-vleugel

Eerste verdieping

● Stilistisch

- de bekleding van de liftkoker
- het trappenhuis in de USIS-vleugel

● Stilistisch + Zeldzaam

- de gevels rondom
- het auditorium

● Stilistisch + Ruimtelijk

- de vide van de entreepartij in de USIS-vleugel
- het transparante tussenlid

● Stilistisch + Ruimtelijk + Zeldzaam

- de entreehal van de kanselarij met loopbrug
- het hoofdtrappenhuis
- de kolommen in de bibliotheek

● Ruimtelijk + Zeldzaam

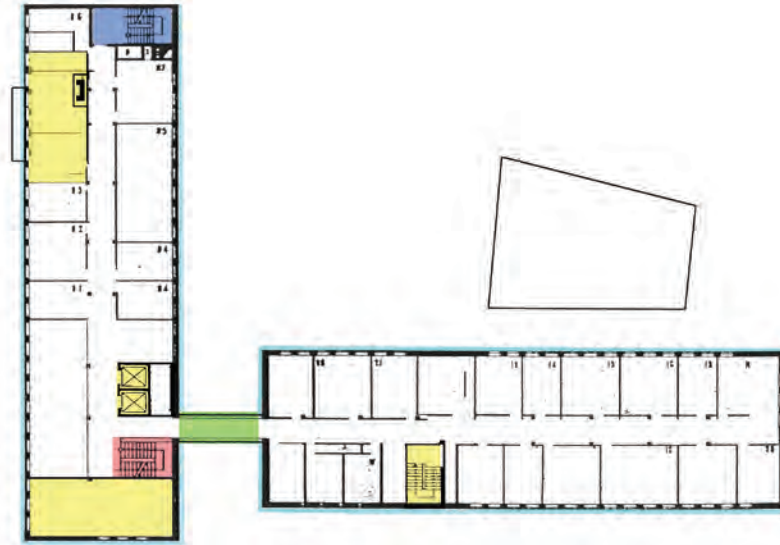
- de bibliotheek

● Functioneel

- het noodtrappenhuis

● Verstorend

- de dichtgezette loopbrug en doorgangen in de entreehal van de kanselarij

0 5 10 m.

Tweede verdieping

● Stilistisch

- de bekleding van de liftkoker
- het trappenhuis in de USIS-vleugel
- de conferentiezaal
- de ambassadeurskamer

● Stilistisch + Zeldzaam

- de gevels rondom

● Stilistisch + Ruimtelijk

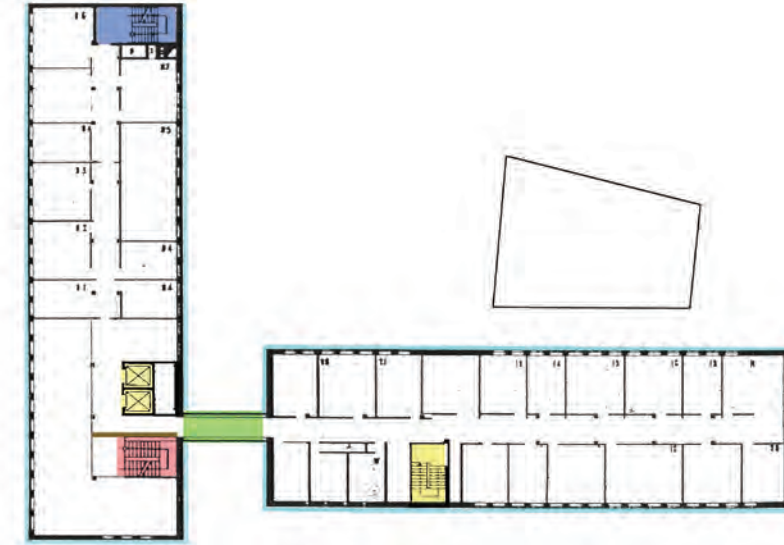
- het transparante tussenlid

● Stilistisch + Ruimtelijk + Zeldzaam

- het hoofdtrappenhuis

● Functioneel

- het noodtrappenhuis

0 5 10 m.

Derde verdieping

● Stilistisch

- de bekleding van de liftkoker
- het trappenhuis in de USIS-vleugel

● Stilistisch + Zeldzaam

- de gevels rondom

● Stilistisch + Ruimtelijk

- het transparante tussenlid

● Stilistisch + Ruimtelijk + Zeldzaam

- het hoofdtrappenhuis

● Functioneel

- het noodtrappenhuis

● Verstoring

- de pui tussen trappenhuis en lifthal

Conclusie en aanbevelingen

De Amerikaanse ambassade van Marcel Breuer is een gebouw van internationale betekenis. Het gebouw is het resultaat van het unieke en kortstondige architectuurbeleid van de Verenigde Staten dat ten doel heeft het land door middel van moderne architectuur in het buitenland te presenteren ten dienste van de diplomatieke betrekkingen. Hierdoor is het niet alleen belangrijk cultureel erfgoed van de Verenigde Staten, maar symboliseert het ook de machtsverhoudingen in de wereld ten tijde van de Koude Oorlog. Een tweede internationale betekenis is het feit dat de architect in de jaren dertig van de vorige eeuw – vanwege etnische en culturele onderdrukking van Nazi-Duitsland – uitwijkt naar de Verenigde Staten. Hier brengt hij het gedachtegoed van het Bauhaus voort en draagt bij aan de wereldwijde verspreiding van de Internationale Stijl. Mede door de ambassade bereikt de Internationale Stijl ook Nederland.

Natuurlijk heeft het gebouw ook betekenis voor de stad Den Haag. Op de eerste plaats als onderdeel van het wederopbouwplan Korte Voorhout, waarin het gebouw een sleutelpositie inneemt, zowel in de constellatie van stedenbouwkundige ruimten als in de overgang tussen de historische bebouwing van het Lange Voorhout en het herbouwde Korte Voorhout. Het is een van de eerste moderne gebouwen van naoorlogs Den Haag waardoor de discussie over moderniteit versus historiciteit een forse impuls krijgt. En tenslotte levert het gebouw een bijdrage aan de culturele en architectonische rijkdom van Den Haag als regeringsstad en als internationale stad van recht, vrede en veiligheid.

Binnen het oeuvre van Marcel Breuer neemt het gebouw eveneens een bijzondere positie in. Het is exemplarisch voor de schaalvergroting die het werk van Breuer halverwege de jaren vijftig van de vorige eeuw doormaakt. Dit leidt ertoe dat Breuer op zoek gaat naar een nieuwe vormtaal waarin het gedachtegoed van de Internationale Stijl, waarvan hij zelf een van de grondleggers is, evolueert tot een meer persoonlijke stijl. Dit manifesteert zich in het ontwerp van de ambassade in de bijzondere gevel met het karakteristieke patroon van trapeziumvormige vensters en de natuurstenen bekleding.

De conclusie is dat er voldoende motieven zijn om het gebouw voor de toekomst te behouden en een nieuwe bestemming te vinden die past bij de cultuurhistorische betekenis van het gebouw. Deze verkenning brengt in beeld wat hiervoor de aanknopingspunten zijn. Een belangrijk pluspunt is dat het gebouw aan de buitenkant nog grotendeels intact is en dat weinig structurele wijzigingen zijn aangebracht. Het verdient aanbeveling om bij toekomstige plannen de oorspronkelijke verhouding tussen gesloten bouwdelen en transparante elementen terug te brengen, waardoor zichtlijnen door het blok kunnen worden hersteld. Het bijzonder vormgegeven auditorium verdient een rehabilitatie vanwege de unieke dakconstructie. Tenslotte dienen eventuele toevoegingen, zowel in exterieur als interieur, met respect voor het oorspronkelijke materiaal- en kleurgebruik te worden ontworpen, zodat het oorspronkelijke karakter van Marcel Breuers creatie weer volledig tot zijn recht komt.

Verantwoording

Deze cultuurhistorische verkenning is gebaseerd op archiefonderzoek in Nederland en de Verenigde Staten. Het bureauarchief van Marcel Breuer is grotendeels ondergebracht in de Archives of American Art, onderdeel van Smithsonian Institute in Washington DC. De speciale collecties van Syracuse University in de staat New York bevatten vele schetsen en tekeningen, maar uit vooronderzoek is gebleken dat zich daar geen materiaal over de ambassade bevindt.

Ook is uitgebreid literatuuronderzoek in Nederland en de VS verricht. De publicatie *The Architecture of Diplomacy* van architectuurhistoricus Prof. Jane C. Loeffler is een uiterst waardevolle bron gebleken voor het internationale perspectief van de ambassade. Haar dissertatie en het gesprek met haar in Washington DC heeft diverse aanknopingspunten opgeleverd voor verder onderzoek.

Daarnaast hebben Robert F. (Bob) Gatje en Prof. Isabelle Hyman in een interview in New York City hun kennis gedeeld wat betreft de positionering van de ambassade in het oeuvre van Marcel Breuer. Gatje is voormalig partner in het bureau van Breuer en schreef een biografie over zijn leven. Hyman was voor haar academische carrière persoonlijk assistent van Breuer en stelde jaren later een uitgebreide oevrecatalogus samen.

Tenslotte is veldwerk op locatie verricht. De ambassade is op 13 maart 2008 bezocht onder begeleiding van Cees van der Kruk, maintenance supervisor van de Amerikaanse ambassade. Tijdens dit bezoek zijn bijna alle ruimten bezocht, met uitzondering van een deel van de Kanselarij, en zijn enkele foto's van het interieur en het binnenterrein gemaakt. De waarderingskaarten zijn gebaseerd op presentatietekeningen afkomstig uit de Breuerarchieven in Washington. Deze tekeningen komen niet overeen met de huidige situatie en zijn niet maatvast. Plattegronden van de actuele situatie, doorsneden en technische gegevens kunnen om redenen van veiligheid niet worden afgebeeld en zijn ook niet beschikbaar.

De opzet van deze cultuurhistorische verkenning is grotendeels gebaseerd op een eerder uitgevoerde verkenning voor het gemeentelijk monument De Doelen in Rotterdam. Dit format is in nauw overleg met de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschappen en Monumenten (RACM) opgesteld. Vanwege het internationale aspect, het feit dat de ambassade geen monumentenstatus heeft en de rijkdom aan informatie die tijdens het onderzoek naar boven is gekomen, is dit format enigszins aangepast. Gekozen is voor een meer verhalende opzet, waarmee het rapport is op te vatten als de biografie van het gebouw. Deze dient als leidraad te worden gebruikt voor verschillende betrokkenen in geval van toekomstige wijzigingen of toevoegingen aan het gebouw. Het rapport is geen *genie in a bottle*, en heeft niet op elk discussiepunt het ultieme antwoord.

Projectgegevens

NAW-gegevens

Ambassade van de Verenigde Staten van Amerika
Lange Voorhout 102
2514 EJ Den Haag

Opdrachtgever voor de bouw

Foreign Buildings Operations (FBO),
Department of State, Washington DC

Architect

Marcel Breuer AIA, New York City

Medewerkers

Leo de Bever, Rem Huygens, Julian J. (Joe) Neski

Interieurarchitecten

Anita Möller Laird, FBO, Washington DC;
Jules Wabbes, Brussel

Projectarchitect tijdens de bouw

Peter Morton, New York City

Bouwvoorbereiding

Leo A. Riordan, regionaal directeur, FBO,
Washington DC

Hoofdopzichter

Brigham G. Holbrook, FBO, Den Haag

Constructeur

Bakker en Dicke, Rotterdam

Hoofdaannemer

Ingenieursbureau voor Bouwnijverheid, Oegstgeest

Onderaannemers

W. Slotboom en Zoon N.V., Den Haag (verwarming, ventilatie en airconditioning) / John Kager, Leiden (loodgieter) / Croon en co N.V., Rotterdam (elektrische installaties) / H. Otto, Leiden (schilderwerk) / J. Buise en Zoon, Rotterdam (timmer- en ijzerwerk) / Van Stokkum N.V., Venlo (natuursteenwerken)

Leveranciers

Mobilier Universel, België (kantoormeubilair) / Siemens, Den Haag (geluidsinstallatie auditorium) / D.M. Schakel, Amsterdam (gordijnen auditorium) / Raket N.V., Arnhem (stoelen auditorium)

Kostenoverzicht

Grondkosten: NLG 480.000 / Bouwkosten inclusief technische installaties: NLG 4.061.000 / Inrichting, meubilair en telecommunicatie: NLG 1.000.000

Bronnen

Geraadpleegde literatuur

‘Amerikanischer Botschaft, Den Haag’, *Deutsche Bauzeitung*, juni 1960, p. 304-309

Harry V. Anderson, ‘Interior design: an adjunct of diplomacy’, *Interior Design*, august 1958, p.61

‘A new kind of bearing wall’, *Architectural Record*, december 1956, p.171-176

‘Bouw Amerikaanse ambassade gegund’, *Bouw*, 1957, p.682

Marcel Breuer, Tician Papachristou, *New Buildings and projects, 1960-1970; and work in retrospect, 1921-1960*, London, Thames and Hudson, 1970

Meredith L. Clausen, *Pietro Belluschi, modern American architect*, Cambridge, The MIT Press, 1994

‘Embajada de U.S.A.-La Haya’, *Revista Informes de la Construcción*, april 1961 (130), p.144-150

W.S. van der Erve, ‘Over het gebouw voor de Ambassade der V.S. te ‘s-Gravenhage van architect Marcel Breuer’, *Bouwkundig Weekblad*, 28 november 1959, p.580

Marie Ferran-Wabbes, *Jules Wabbes, 1919-1974: architecte d’interieur*, Tournai, La Renaissance du Livre, 2002

Victor Freijer (red.), *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag, plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990*, Zwolle, Waanders, 1991

Robert F. Gatje, *Marcel Breuer; A memoir*, New York, Monacelli Press, 2000

‘Gebouw voor Amerikaanse ambassade, Den Haag’,

Bouw, 25 juli 1959, p.866-871

‘Good looks abroad – why not here?’, *Architectural Forum*, februari 1958, p.67-68

Pierre Gueguen, ‘Ambassade américaine, La Haya, Hollande’, *l’Architecture d’Aujourd’hui*, februari 1960, p.61-63

Rene d’Harnancourt (et.al.), *50 jaar moderne kunst in de USA; architectuur, schilder- en beeldhouwkunst, grafiek*, Den Haag, Gemeentemuseum, 1956, tent.cat.

Leo A. van Heijningen, Jean-Paul Baeten, Hildegard Blom, *Honderd jaar Haags Bouwen; over ‘eigen-zinnige’ architecten, een ‘niet-be-grijpend’ publiek en ‘wispelturige’ kranten*, Den Haag, Berlage stichting, 1984

Ada Louise Huxtable, ‘Sharp debate: What should an Embassy be?’, *New York Times Magazine*, 18 september 1960, p.36-46

Isabelle Hyman, *Marcel Breuer, Architect.; The career and the buildings*, New York, Harry N. Abrams, inc. publishers, 2001

Hans Ibelings, *Americanism; Nederlandse architectuur en het transatlantische voorbeeld*, Rotterdam, NAI uitgevers, 1997

Cranston Jones, *Form givers at mid-century*, New York, Time Inc., 1959

Cranston Jones (red.), *Marcel Breuer; Buildings and projects, 1921-1961*, New York, Praeger, 1962

Jane C. Loeffler, *The Architecture of Diplomacy; Building America’s Embassies*, New York, Princeton Architectural Press, 1998

Jane C. Loeffler, ‘Embassy Design: security vs. openness’, *Foreign Service Journal*, september 2005, p.44-51

‘New Look, Diplomatische Missionen der USA’, *Baukunst und Werkform*, juni 1959, p.313

‘Marcel Breuers Amerikaanse ambassade blijkt aanwinst’, *De Haagsche Courant*, 16 mei 1959 (wekelijks bijvoegsel)

‘Nieuwe Amerikaanse ambassade te ‘s-Gravenhage’, *Bouw*, p.300-301

Leslie Piña, *Dunbar, fine furniture of the 1950s*, Atglen, Schiffer Publishing, 2000

‘Recent Work of Marcel Breuer’, *Architectural Record*, January 1960, p.123-129

A. van Rooy, ‘Gast-architect in Nederland’, *Katholiek Bouwblad*, 1959 (21), p. 321-332

Robert A.M. Stern, Thomas Mellins, David Fishman, New York 1960; *Architecture and Urbanism between the second World War and the Bicentennial*, Keulen, Benedikt Taschen Verlag, 1997

‘The 20th century form givers’, *Time magazine*, 2 juli 1956

United States Information Service, *An introduction to the new American Embassy building*, Den Haag, 1955 (circulaire)

‘US State Department overseas’, *Architectural Forum*, mei 1955, p.119

‘Vertraging in bouw Amerikaanse ambassade te Den Haag’, *Bouw*, 1956, p.378

ir. A. Volbeda, ‘Een boek over Nervi’, *Bouw*, p.162-164

J.J. Vriend, ‘Vliegende decorateurs; het gebouw van de Amerikaanse ambassade in Den Haag’, *De Groene Amsterdammer*, 11 juli 1959, p.10

Walter H. Waggoner, ‘The new American embassy; link between old and new’, *‘s-Gravenhage*, juni 1958, p.19-21

Geraadpleegde archieven

Archives of American Art, Smithsonian Institute, Washington DC

Archief Jan Versnel, Amsterdam

Gemeentearchief, Den Haag

Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam

Colofon

Opdrachtgever

Gemeente Den Haag, Dienst Stedelijke Ontwikkeling

Onderzoek en samenstelling

Wijnand Galema, Fransje Hooimeijer, Rotterdam

Waarderingskaarten en 3D-tekening

Wouter Nieuwenhuis, Amsterdam

Grafisch ontwerp en opmaak

De Ontwerpers, Marjet van Hartskamp
en Peggy Theeuwen, Breda

Druk- en bindwerk

Hollandridderkerk, Ridderkerk

Met dank aan

Leo de Bever, Eindhoven
Bob Gatje, New York City
Rem Huygens, Woodbine, GA
Isabelle Hyman, New York City
Jane Loeffler, Washington DC

De inhoud van deze cultuurhistorische verkenning mag niet worden verspreid, gekopieerd of in welke vorm dan ook gepubliceerd zonder toestemming vooraf van de gemeente Den Haag en de auteurs.

© Gemeente Den Haag - Wijnand Galema,
Fransje Hooimeijer, Rotterdam - December 2008

Fotoverantwoording

AD/Haagsche Courant, Den Haag
(69 lo)
Amerikaanse ambassade, Den Haag
(41 b en lo, 55 o)
Dienst Stedelijke Ontwikkeling, Den Haag
(14 rm, 70)
Wijnand Galema, Rotterdam
(35 lo, 48, 53 m.u.v. rb, 57 r)
Gemeentearchief Den Haag
(10, 11, 14 lm en lo, 69 lb, rb en ro)
Rob 't Hart, Rotterdam
(35 b)
Fransje Hooimeijer, Rotterdam
(14 ro, 20, 21, 22)
Jane Loeffler, Washington DC
(71)
Van Stokkum bv, Venlo
(41 ro, 43)
Jan Versnel/MAI, Amsterdam
(Omslag, 4/5, 6, 44/45, 46 lb, lo en ro, 50/51,
53, 55 b, 60/61, 64, 66/67, 72/73, 91)

De samenstellers hebben getracht alle recht-hebbenden van beeldmateriaal te achterhalen. Houders van copyright die niet zijn benaderd, maar wel rechten menen te hebben, worden verzocht contact op te nemen met de samenstellers.

